

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergitutma
mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Dadaşov Tərən Əbdülrəhman

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2019-cu il**

“İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergitutma
mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404-İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi siyasət

Qrup: 60

Magistrant
Dadaşov Tərlan Əbdülrəhman

_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d., b/m Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKI – 2019

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	7
I Fəsil.	İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİTUTMA MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	13
1.1.	İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin mahiyyəti və onun tənzimlənməsinin zəruriliyi.....	13
1.2.	Dövlətin fiskal və vergi siyasətinin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında rolu.....	21
1.3.	Vergitutma mexanizminin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində yeri.....	28
II Fəsil.	AZƏRBAYCANDA VERGİ NÖVLƏRİNİN TƏTBİQİNİN MÖVCUD DURUMUNUN TƏHLİLİ VƏ PROBLEMLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ.....	32
2.1.	Sahibkarlıq və biznes mühitinin formalaşmasına vergi siyasətinin təsirinin qiymətləndirilməsi.....	32
2.2.	Xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi tənzimlənməsi problemləri.....	42
III Fəsil.	İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİTUTMA MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	51
3.1.	Xarici ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin vergitutma mexanizminin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	51
3.2.	İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.....	57
3.3.	Vergitutma mexanizminin təşkilati və hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi.....	63
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	72
	ƏLAVƏLƏR.....	74
	Cədvəllərin siyahısı.....	74
	Şəkillərin siyahısı.....	75
	Qrafiklərin siyahısı.....	75

Improvement directions of taxation mechanism in state regulation of economy

Summary

The relevance of the research - It is known that the taxation mechanism is also considered to be the most effective instrument for the state's economy regulation. From this point of view, the state regulation of economic relations in the republic has become one of the important issues.

The main purpose of the dissertation - work is to study the directions of state regulation of economy through the taxation mechanism in the conditions of market economy and to make proposals for its improvement.

Used research methods - comparative analysis in dissertation work, SWOT analysis, statistical grouping, monographic research, economic-mathematical and mathematical-statistical, observation, SPSS method (logistic regression, modeling and cluster analysis, which is considered as difficult to calculate frequencies, graphs and lists compilation) are used in this scientific work.

Data base of the research - During the study, comparative tables were prepared and analyzed on the basis of data obtained from the information bases of the Ministry of Taxes, the Ministry of Finance and the Ministry of Economy, State Statistics and Customs Committees, reports and bulletins.

Research restrictions - obtaining statistical information on enterprise revenue indicators.

Results and practical importance of the research - The proposals on tax regulation methods and taxation mechanisms of the economy are presented at the end of the dissertation. These proposals are expected to increase the practical effectiveness of the economy in case of scientific and theoretical significance in other researches as well as in future tax policy.

Key words: taxation mechanism, tax regulation, state regulation of economy, entrepreneurship, foreign economic activity

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Avropa İttifaqı
AR	Azərbaycan Respublikası
DB	Dünya Bankı
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
GZİT	Güclü, Zəif tərəflər, İmkanlar və Təhlükələr (SWOT təhlil)
İDT	İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsi
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MM	Milli Məclis
Məs.	Məsələn
Səh.	Səhifə
SYX	Strateji Yol Xəritəsi
XİF	Xarici İqtisadi Fəaliyyət
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
VM	Vergi Məcəlləsi
VN	Vergilər Nazirliyi

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bazar münasibətlərinin formalaşdığı müasir iqtisadi şəraitdə ölkədəki iqtisadi artımın və sosial-iqtisadi sabitliyin mühüm amili kimi dövlətin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının, xüsusilə də qeyri-neft sektorunun spesifik xüsusiyyətlərinə görə dövlətin dəstəyinə və tənzimləməsinə daha çox ehtiyac vardır. Dövlətin tənzimləyici rolu Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması baxımından daha da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümummillî liderimiz H.Ə.Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra onun yürütdüyü uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikasında iqtisadi münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına böyük imkanlar yarandı. Bütün sahələrdə iqtisadi münasibətlərin yaxşılaşdırılmasının respublikamız üçün mühüm əhəmiyyəti vardır və bu maraq Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaq üçün başlayan danışıqlara da öz təsirini göstərmişdir.

Son illərdə digər sektorlarında olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında iqtisadi münasibətlərin yaxşılaşmasında müsbət dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Bu müsbət dəyişikliklərə sonuncu dəfə ölkə Prezidenti İ.H.Əliyevin 06.12.2016 tarixindəki fərmanla təsdiqlənmiş “AR-ın milli iqtisadiyyatın perspektivləri üzrə SYX”ni misal göstərmək olar. Xüsusilə turizm və kənd təsərrüfatı sahəsində “AR-da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə SYX”ni, “AR-da ixtisaslaşmış turizm sənayesi üzrə SYX”ni əsas tutaraq, iqtisadiyyatın mövcud inkişaf səviyyəsi sərmayələrin cəlbediciliyini artıracaq və sahibkarların yüksək risk yükü ilə qarşılaşmaları nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət və yerli özünüidarətmə orqanları tərəfindən bazar mexanizminin mənfi təsirlərini azaldacaqdır. Eyni zamanda belə bir əlverişli iqtisadi şəraitdə sağlam rəqabət mühiti formalaşacaq, davamlı iqtisadi artıma şərait yaranacaq və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi təmin olunacaqdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının müxtəlif iqtisadi sektorlarında sistematik üsullarla iqtisadi siyasət yeritmək zərurəti yaranır. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında

iqtisadi münasibətlərin yaxşılaşdığı şəraitdə iqtisadi inkişafın müasir vəziyyətini və spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alan, müxtəlif mülkiyyət kateqoriyalarına malik sahibkarlıq subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyini və davamlılığını artıran, sosial sabitliyə rəvac verən müxtəlif tənzimləmə üsul və formalarını da ehtiva edən dövlət tənzimləməsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Ölkəmizdə uğurlu iqtisadi islahatların aparılması nəticəsində əlverişli iqtisadi şəraitin mövcudluğuna baxmayaraq hal-hazırda dünyada fasiləsiz olaraq baş verən dəyişikliklər prosesində mövcud olan qlobal böhranın təsir göstərməsi hesabına iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi istiqamətində bir sıra həlli zəruri hesab edilən problemlər meydana çıxır. Məlumdur ki, vergitutma mexanizmi də dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsinin ən effektiv aləti hesab olunmaqdadır. Qeyd edilən problemlərin həlli üçün ölkəmizdə iqtisadi münasibətlərin müasir reallıqları, onun qiymətləndirilməsi və inkişafı perspektivləri kimi məsələlər tədqiq olunmalıdır. Elə məhz bu baxımdan da respublikada iqtisadi münasibətlərin dövlət tərəfindən vergi tənzimlənməsi zəruri məsələlərdən biri olmuşdur. Milli istehsalın inkişafı və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yerli məhsullarının istehsalı və onunla bağlı olan sahələrin inkişafı iqtisadi münasibətlərin vergi tənzimlənməsi üzrə mexanizmin təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Bu baxımdan dissertasiyanın mövzusu aktualıq kəsb etməkdədir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Vergi mexanizmi və vergi tənzimlənməsi sahəsində müəllif yerli iqtisadçı alimlərindən – Y.A.Kəlbiyev, D.A.Bağirov M.M.Sadıqov, V.T.Novruzov, M.X.Meybullayev, X.Ş.Kərimov, M.X.Həsənli, Q.N.Manafov, R.T.Həsənov, M.A.Əhmədov, İ.Ə.Kərimov, Ə.Q.Allahverdiyev, İ.H.Alıyev, A.F.Musayev xarici və postsovet iqtisadçı alimlərindən – A.Laffer, C.Keyns, A.Afontsev, E.B.Atkinson, V.Vasilyev, V.Yurinets, C.E.Stiqlits, E.Yasin, İ.Mayburov, və s. alimlərin əsərlərinə istinad edilmişdir. Bu alimlərin əsərlərində geniş tədqiqat nəticələri - vergi tənzimlənməsi üzrə ayrı-ayrı elmi-metodoloji və praktiki istiqamətlərinə qeyd olunsun da, bütövlükdə vergi tənzimlənməsinin məzmunu və xüsusiyyətləri əsasında duran konseptual yanaşmalar, müasir şəraitdə vergi mexanizminin xüsusiyyətlərini

müəyyən edən təsiredici amillər, vergi mexanizminin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsindəki rolu yetərinə araşdırılmamışdır. Fikrimizcə, bu tədqiqat işi qeyri-neft sektorunun diversifikasiyalı inkişafı prizmasından dövlət tənzimlənməsi və vergitutma elminə yeni yanaşma gətirəcəkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi bazar iqtisadiyyatının bərqərar olduğu şəraitdə vergitutma mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərini tədqiq etmək və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər irəli sürməkdir.

Tədqiqat mövzusu üzrə qoyulmuş hədəf və məqsədlərə nail olunması üçün bir neçə istiqamətdə vəzifələr müəllif tərəfindən nəzərdə tutulmuşdur:

a) İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin mahiyyəti və dövlət tənzimlənməsinin əsas metodologiyasına dair nəzəri fikirlərin əsaslandırılması, vergi mexanizminin iqtisadiyyatdakı rolunun izahı, sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında rolunun araşdırılması;

b) Azərbaycan Respublikasında biznes və sahibkarlıq mühitinə vergi siyasətinin təsirinin mövcud durumunun araşdırılması;

c) Müasir şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi tənzimlənməsi problemlərinin tədqiq olunması və həlli yollarına dair bir sıra təkliflərin verilməsi;

d) Xarici təcrübədə vergi mexanizminin müsbət xüsusiyyətlərinin tətbiqi perspektivlərinin analitik təhlil edilməsi;

e) İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin təhlili;

f) Vergitutma mexanizminin təşkilati və hüquqi bazasının yaxşılaşdırılması yollarının axtarılması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın əsas obyektı vergitutma mexanizmi, ayrı-ayrı elementləri, sahibkarlıq subyektləri və onların vergi tutulan gəlirləri hesab edilir. Predmetini isə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi zamanı dövlət və subyektlər, vergi orqanları və subyektlər arasındakı iqtisadi münasibətləri, vergi mexanizminin qanunauyğunluqları və vergi tənzimlənməsinin əsas aspektləri təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində müqayisəli təhlil (xarici ölkələrlə Azərbaycan, Sovet dövrü ilə müstəqil Azərbaycan Respublikası və s.), SWOT analiz (mövcud iqtisadi tənzimləmə sisteminin və vergitutma mexanizminin güclü, zəif tərəfləri inkişaf imkanları, problemlə təhlükəli proqnozlarının açıqlanması), statistik qruplaşdırma (orta statistik göstəricilər əsasında), monoqrafik tədqiqat, iqtisadi-riyazi və riyazi-statistik, müşahidə, SPSS metodu kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: İşin tədqiqatı zamanı Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyindən, Dövlət Statistika və Gömrük Komitələrinin proqram, təlimat və metodiki göstərişlərindən istifadə olunmuş, digər normativ hüquqi sənədlərin (illik və rüblük statistik məcmuələr, hesabat və digər sənədlər) kağız və elektron daşıyıcılar nümunəsində informasiya bazasından əldə edilən məlumatlar əsasında müqayisəli cədvəllər hazırlanmış və təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarında vergi növləri üzrə büdcə daxilolmaları dərc olunsa da, iqtisadi sektorlar üzrə vergi daxilolmalarının olmaması, eyni zamanda ayrı-ayrı sahibkarlıq subyekti (müəssisə və təsərrüfat) səviyyəsində vergi daxilolmaları haqqında statistik bazanın əlçatan olmaması tədqiqatın daha dərinlən təhlil edilməsi perspektivində müəyyən məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat yekununda iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi metodları və vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əldə edilən nəticələr əsasında təkliflər göstərilmişdir. Bu təkliflər digər tədqiqatlarda elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik olduğu kimi, həm də gələcəkdə vergi siyasətində nəzərə alındığı təqdirdə iqtisadiyyatın inkişafındakı praktiki səmərəliliyini artırması gözlənilir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 yarımfəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə edilmiş adda ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, 75 səhifə kompüter yazısı həcmindədir. İşdə 13 cədvəl, 5 şəkil və 1 qrafiki təsvir verilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslə olan “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergitutma mexanizminin nəzəri-konseptual əsasları” hissəsində “Vergi işinin təşkili”, “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi” kimi mövzularda yerli, rus, eləcə də, beynəlxalq iqtisadçı alimlərin monoqrafik, sistemli təhlil, tarixi-nəzəri metodlardan istifadə ediləcəkdir. Əlavə olaraq bu fəsil üzrə alim və mütəfəkkirlərin, sitatlarına istinad olunsə belə, bu sitatlara müvafiq olaraq, müəllifin fikri, fərqli nəzəri yanaşması, müasir dövr üzrə aktuallıq tələb edən fikirlər öz əksini tapmaqdadır.

“Azərbaycanda vergi növlərinin tətbiqinin mövcud durumunun təhlili və problemlərinin öyrənilməsi” adlanan ikinci fəsildə sahibkarlıq və biznes mühitinin mövcud vəziyyəti, vergi siyasətinin ona təsirinin qiymətləndirilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətə vergi alətləri ilə tənzimlənməsinin indikativ göstəriciləri, onun gömrük tarif dərəcələri ilə müqayisəli təhlili verilmişdir. Qeyd edək ki, bu təhlillər aparılarkən statistik qruplaşdırma, SWOT analiz metodlarından intensiv istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, vergi növlərinin biznes mühitinə təsirinin korelyasyon əlaqəsinin öyrənilməsi üçün Ki-kvadrat analiz üsulundan istifadə edilmişdir. Belə ki, məlumatların xarakterinə və verilmə formasına görə "Ki-kvadrat uyğunluq testi" və "Ki-kvadrat müstəqillik testi" olmaq üzrə iki ana qrupa ayrılır ki, bu zaman vergi daxilolmalarının büdcədəki rolunu əsas götürərək uyğunluq testi metodu geniş tətbiq olunmuşdur. Lakin, əslində Ki-kvadrat analiz üsulu yalnız əlaqələrin müəyyən olunmasında deyil, eyni zamanda dəyişənlər arasındakı fərqliliklərin təyin olunmasında da istifadə edilməkdədir. Eləcə də induktiv təhlil metodları ilə birbaşa və dolaylı vergi növlərinin iqtisadiyyata birbaşa təsiri cədvəllərlə, sxematik təsvir, qrafiklərlə göstərilmişdir.

Magistr dissertasiyasının III fəslə olan “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergitutma mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”nə aid bir sıra tədqiqat metodları nəzərə alınmışdır. Belə ki, xarici təcrübənin öyrənilməsi zamanı SPSS metodu çərçivəsində ilə bir neçə ölkənin (İsveçrə, Almaniya, ABŞ, Rusiya, Türkiyə) klaster analizi və modelləşdirməsi müəllif tərəfindən aparılmışdır. Yekun hissədə təklif və tövsiyələrin verilməsi abstrakt-məntiqi metodların istifadəsindən daha çox riyazi-analitik üsullarla elmi

əsaslandırılması bu dissertasiyanın tamamlanmış elmi-tədqiqat işi olmasına zəmin yaratmaqdadır.

I Fəsil İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİTUTMA MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin mahiyyəti və onun tənzimlənməsinin zəruriliyi

1991-ci ildə keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının süqutu, bazar təsərrüfatçılıq sisteminə əsaslanan iqtisadiyyatın quruluşu istiqamətində köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklərin reallaşdırılması ilə nəticələndi. Planlı iqtisadiyyatın dağılması, reallaşdırılan radikal iqtisadi islahatlar nəticəsində milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün lazımi şərait yaradıldı. Bazar iqtisadiyyatı beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində dövlətin tənzimləyici rolu və funksiyası xüsusi elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Bu prizamdan i.e.d., professor G.İ.Çerkasovun fikirləri xüsusi maraq doğurur. Onun fikrincə bazar təsərrüfatçılıq sistemi sosial-iqtisadi münasibətlər məcmusu olub, daha çox tənzimləməyə ehtiyaclıdır. Bazarın tənzimlənməməsi nəinki iqtisadi sistemdə, bütövlükdə cəmiyyətdə nəticəsi bəlli olmayan anarxiyaya və xaosa səbəb olur. Müasir dövrdə bu prosesin tənzimlənməsi ona görə mühüm önəm kəsb edir ki, zəruri təşkilati, hüquqi və iqtisadi tədbirlər həyata keçirilmədiyi halda bu sistemin formalaşmasından, inkişafından bəhs etmək absurddur (Черкасов Г.И., 2004).

Araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, istər keçmişdə və istərsə də, müasir şəraitdə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu birmənalı olaraq qəbul edilmişdir. Belə ki, DB prezidenti C.Vulfersonun 1997-ci ildə “Dünyanın inkişafı haqqında hesabat” adlı fundamental sənəddə (bu sənədi “Dəyişən dünyada dövlətin rolu” da adlandırırlar) iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı məqsədlərə də toxunulmuşdur. Həmin sənəddə təhlillərdən belə məntiqi nəticəyə gəlinir ki, dövlətin rolu olmadan inkişafa nail olmaq heç vaxt mümkün deyildir. Zəif dövlət dünyaya Liberiya və Somalini bəxş edir. Stabil hökumət bu baxımdan hər xalqın normal yaşayışı üçün həyati zərurətdir. Bütünlükdə, səmərəli dövlət tənzimlənməsi olmadan iqtisadi və sosial baxımdan davamlı inkişafa nail olmaq mümkün deyildir (Wolfensohn J.D., 1997).

Odur ki, bütövlükdə bazarın özünü iqtisadi sistem kimi xarakterizə etmək düzgün olmazdı. Bazarın əsl mahiyyəti bütövlükdə istehsalçı arasında olan münasibətlərin əlaqələndirilməsi mexanizmi kimi səciyyələndirilir. Hətta A.Smit nəzəriyyəsinin hakim mövqe tutduğu zaman dövlətin ictimai proseslərə yetərinə təsir mexanizmi mövcud idi. Beləliklə, sosial-iqtisadi proseslərdə bazar, dövlət münasibətlərinə nəzər salmış olsaq belə hesab etmək olar ki, müasir şəraitdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmində hər iki subyektin rolu və əhəmiyyəti inkar edilməzdir. Lakin ən başlıca problem bu mühüm proseslərdə dövlət və bazar münasibətlərinin optimallaşmasıdır. Əslində bu prosesin özündə mövcud şəraitdən, bazarın formalaşma səviyyəsindən, cəmiyyətdə hakim mövqe tutan adət-ənənələrdən, məhsuldar qüvvələrin, istehsal münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən yetərinə asılı olur. Deməli, bütövlükdə iqtisadi sistemi, bazar və dövlətin təsir dairəsi baxımından yanaşsaq, onların hər hansı biri ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərə bilməz və əslində onların qarşılıqlı fəaliyyətləri düzgün və səmərəli əlaqələndirilməlidir. E.Atkinson və C.Stiqlistin fikrincə bazar ən yaxşı halda özəl iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühit formalaşdırır (Atkinson A.B., Stiglitz J.E., 2005).

A.Smit təlimini isə bu qəbildən xalis nəzəriyyə kimi qiymətləndirmək yerinə düşərdi. Doğrudur hər hansı nəzəriyyə mütləq yaşama qabiliyyətinə malik olmasa da, bu təlim özü real iqtisadiyyatdan kifayət qədər uzaq olmaqla, iqtisadi böhranların zaman-zaman təkrarlanmasına rəvac verirdi. Proseslərə müasir reallıqlar baxımından yanaşıldıqda, belə demək yerinə düşər ki, əslində sosial-iqtisadi həqiqətlərə yaxın olan nəzəriyyənin yaranması zərurətindən irəli gəlmişdir.

Cəmiyyətdə baş verməkdə olan sosial-iqtisadi proseslərin yalnız bazarın gözəgörünməz əlinin təsiri altında tənzimlənməsi ideyası siyasi müstəviyə qədər yüksəlmiş və dövlətlərin ideoloji kursuna belə öz təsirini göstərmişdir. Nə qədər qərribə səslənsə də, bu hadisə XX əsrin sonları, XXI əsrin əvvəllərində müasir dövrünü yaşayan ölkələrə dünya nəhənglərinin münasibətində də rast gəlinir. Belə ki, İEÖ-lərdə İDT yetərinə dəyərləndirilsə belə, lakin bu proses postsovet və postsosialist ölkələrinə münasibətdə liberal, əksər hallarda neoklassik təcrübənin yayılması önəminə gətirir. Təbiidir ki, bu növ münasibətlər həmin ölkələrin dövləti

maraqları, müasir dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadiyyatını, bazarını ələ keçirmələri baxımından daha effektivdir.

Bazar təsərrüfatçılıq sisteminə müasir dövlətin, sosial-iqtisadi proseslərə təsiri baxımından onun öz üzərinə əlavə idarəetmə fəaliyyəti götürməsinə şərtləndirir. Fransız iqtisadçısı C.Şapirin fikrincə “bazara keçərkən bütün fəaliyyəti bu sistemə yükləmək düzgün deyildir. Hələ mövcud olmamış bir institutun üstünlüklərindən faydalanmaq cəhdi absurdluqdan başqa bir şey deyil” (Shapiro C., 2004: s. 1022).

Məlum həqiqətdir ki, iqtisadiyyat özünü tənzimləyən sistem kimi fəaliyyət göstərmək iqtidarında deyildir. Bu onunla izah edilir ki, hər ölkənin - İEÖ və eləcə də inkişafda olan milli iqtisadiyyatda bazar münasibətləri şəraitində kiçik, orta və iri ölçülü müəssisələr və təsərrüfatlar fəaliyyət göstərməkdədir. Təbiidir ki, bazar təsərrüfatçılığı sistemində bütün struktur subyektlərinin xarakterik maraqları mövcuddur və bu subyektlər özünün iqtisadi siyasət mexanizmlərini realizə edirlər. Bu maraqlar əksər hallarda çulğalaşdığından və biri-biri ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən, biri-digərini inkar etməkdədir. O zaman, həmin qurumların ən yaxşı halda fəaliyyətini koordinasiya etməyə, dövlətin vahid tənzimlənən iqtisadi maraqları prizmasından bu fəaliyyətin və maraqların idarə olunmasına ehtiyacı var. Əks təqdirdə xarici effektlərin təsdiqlənmədiyi hallarda, bu növ daxili situasiyanın xaotik vəziyyəti güclülərin zəiflər üzərində hökmranlığına, iqtisadi böhranların davamlı şəkildə təkrarlanmasına rəvac verir. Belə ki, dövlətin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi həqiqətdə iqtisadiyyatın görünən əl vasitəsilə tənzimlənməsi zərurətini yaradır.

İqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərin fəaliyyətinin ölkənin tənzimləyici maraqları baxımından koordinasiyası yalnız dövlət və bazar münasibətlərinin səmərəli tənzimlənməsi vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Mövcud durumda iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətlə yanaşı qeyri-hökumət strukturları, sahibkar birlikləri, assosiyalar və s. də iştirak edirlər. Bütövlükdə, tənzimləmə mexanizmində bazar və dövlət strukturları daha önəmli xüsusi çəkiyə malik olmalıdırlar. Sosial-iqtisadi həyatda baş verən proseslərin tənzimlənməsi prosesi davamlı xarakter daşıyır. Tənzimlənmənin davamlı xarakteri eyni zamanda

bazar və dövlət strukturlarının bu prosesdə hansı səviyyədə aktiv rol oynamaları, iqtisadi inkişafın səviyyəsindən bilavasitə asılı olur. İqtisadi inkişafın passiv xarakteri, daha çox böhranların mövcudluğu və onun revanş imkanlarının olması tənzimləməkdə dövlətin rolunun artırılmasını səciyyələndirir. İqtisadi böhranların təsirinin və revanşının minimuma endirildiyi hallarda, bazar özünü tənzimlənməsinə üstünlük verməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin liberallaşdırılması kimi səciyyələnir. Bütövlükdə tənzimləmənin davamlı xarakterini, eyni zamanda bu prosesdə dövlət və bazar subyektlərinin xüsusi çəkisinin dəyişməsi aşağıdakı arqumentlərlə xarakterizə edilir:

- torpaq resurslarının dövriyyədən davamlı olaraq kənarlaşması;
- ekoloji problemlərdən yaranan təhlükəlimtendensiyaların güclənməsi;
- cəmiyyətdə demokratik problemlərin yaranması;
- sosial qeyri-sabitliyin yaranması;
- bazarda qiymət artımı və inflyasiya fonunda yaranan destruktiv tendensiyaların güclənməsi və s.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə hədləri tarixin müxtəlif dövrlərində ölkələrdə mövcud adət-ənənələrdən, intitutsional şəraitin xüsusiyyətlərindən, eləcə də onun davamlı xarakterindən bilavasitə asılı olur. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi təcrübədə bir qayda olaraq idarəetmə institutları vasitəsilə reallaşdırılır. Klassiklər idarəetmə institutları cəmiyyətdə “oyun qaydaları” formalaşdıran fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətini məhdudlaşdıran, bütövlükdə, ictimai və iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı münasibətləri təşkil edən və onu tənzimləyən qurumlar kimi xarakterizə edirlər. Bu baxımdan formal və qeyri-formal institutlar, qurumlar fərqləndirilir. Formal qurumların fəaliyyəti davamlı xarakter daşıyır, onlara müvafiq təşkilatlar, orqanlar, eləcə də qanunlar və digər müəyyənləşdirilmiş qaydalar şamil edilir. Qeyri-formal qurumlara isə əslində yazılmamış qanunlar, adət-ənənələr, prinsiplər şamil edilir.

Dünyanın İEÖ-lərində bazar təsərrüfatçılıq sisteminin çoxəsirlik praktikası onu göstərir ki, bu prosesdə azad rəqabət və sahibkarlıq təşəbbüslərinin stimullaşdırılması önəmli yer tutmuşdur. Beləliklə, əslində bazar iqtisadiyyatının

ən əsas prinsipi liberalizim və iqtisadi azadlıqdır. Bazar təsərrüfatçılıq sisteminin dominantlığı prinsipi firmaların, ev təsərrüfatlarının, alıcıların və satıcıların fəaliyyətə dövlətin, minimum müdaxiləsilə geniş miqyasda həyata keçirməlidir. Ümumiyyətlə, liberal iqtisadi kurs həyata keçirən ölkələrdə belə, dövlətin tənzimləyici fəaliyyətinə məcburi hal kimi yanaşılır və bu tendensiya ideal bazar fenomenindən kənarlaşmanın qarşısının alınması məqsədinə xidmət edir. Ümumiyyətlə, götürdükdə, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini şərtləndirən amillər, böhran vəziyyətlərinin aradan qaldırılması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan iqtisadi təcrübədə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini şərtləndirən şərait mövcuddur, başqa sözlə ideal bazar, azad və təkmil rəqabət əslində nəzəriyyədə mövcuddur. Nəzəri baxımdan iqtisadiyyatı təkmil bazar, azad rəqabət şəraitində təsəvvür etsək tələb və təklif arasında tarazlığın mövcudluğu qənaətinə gələrik. Nəticədən belə çıxır ki, bazarın heç bir iştirakçısı öz həyat səviyyəsini yüksəltməyə, eyni zamanda biri digəri ilə müqayisədə fərqli yaşamağa qadir deyildir. Bu prizmadan yanaşsaq belə, ümumiyyətlə nəzəri və praktik baxımından iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi əslində bazar iştirakçılarının səmərəli fəaliyyətini təmin etməyə xidmət edir.

Doğrudur, o da məlum həqiqətdir ki, azad rəqabətə əsaslanan təkmil bazar modeli hətta İEO-lərdə belə mövcud deyildir. Onda təbii olaraq belə qənaətə gəlinir ki, iqtisadiyyatın dövlət və digər ictimai-siyasi institutlar vasitəsi ilə tənzimlənməsi cəmiyyətdə, davamlı sosial-iqtisadi, o cümlədən bazar münasibətlərinin formalaşdırılması baxımından zəruridir. Amerikan iqtisadçıları E.B.Atkinsonun və C.E.Stiqlitsin fikrincə müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatını dövlət tənzimlənməsi olmadan fəaliyyət göstərdiyini təsəvvür etmək çətindir (Atkinson A.B., Stiglitz J.E., 2005).

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirsək iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini doğuran əsas arqumentləri aşağıdakı aspektdə təsnifləşdirmək mümkündür.

-iqtisadiyyatda təkmil rəqabətin olmaması;

-bazar subyektləri üçün zəruri informasiyaların əldə edilməsinin mümkünsüzlüyü və bazarın iqtisadiyyatında tam tarazlığı təmin etmək iqtidarında olmaması;

-milli gəlirlərin və istehsal faktorlarının yenidən bölüşdürülməsinin zəruriliyi;

-ilk dövlətdə iqtisadiyyatda bazarın bəzi segmentlərinin (maliyyə bazarları, sığorta bazarları) praktik olaraq dövlət dəstəyi olmadan normal formalaşmış, fəaliyyət göstərmək iqtidarında olmaması; Məs. özəl sektorda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri k/t-nı sığortalamaqda maraqlı deyillər. Ona görə ki, bu sektorda risklərin səviyyəsi yüksəkdir. Odu ki, bu sektorda dövlət stimullaşdırıcı rolunu iştirak etməlidir.

-milli iqtisadiyyatda xarici rəqabətin mənfi təsirlərinin neytrallaşdırılmasının zəruriliyi;

-ictimai xərclərə, o cümlədən müdafiə-hərbi, sosial təminat xərclərinə bazar prizmasından yanaşılmasının ölkənin milli təhlükəsizliyi baxımından yanaşılmasının mümkünsüzlüyü və s. (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C, 2011).

Ümumiyyətlə, dünyanın İEÖ-lərinin praktikasını belə qənaətə gəlməyə rəvac verir ki, bütövlükdə müasir iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konkret mexanizminin mövcudluğundan bəhs etmək yanlışlıq olardı. Doğrudur, istər nəzəri və istərsə də praktik baxımından iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə ümumi qanunauyğunluqlar kriteriyaları mövcuddur. Lakin, dövlət tənzimlənməsi hər bir ölkədəki mövcud sosial-siyasi şəraitdən, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının spesifik xüsusiyyətlərindən bilavasitə asılıdır. Bu prizmadan hər bir ölkədə mövcud şərait, adət-ənənə, etnik milli, təbii-iqtisadi şərait müxtəlifdir.

Azərbaycan müstəqillik dönməni qısa ekskurs etsək belə demək olar ki, postsovet münasibətlər sistemindən azad bazar iqtisadiyyatına keçidlə transformasiya proseslərinin həyata keçirilməsi Qarabağ müharibəsi və Ermənistanın hərbi təcavüzü, siyasi ziddiyyətlər və dövlət çevrilişləri fonunda baş vermişdir. Məhz belə bir şəraitdə ölkə ərazisinin 20%-nin hadisələrlə əlaqədar işğala məruz qalması, 1 milyondan çox qaçqının ölkə ərazisinə sığınması sosial-iqtisadi vəziyyəti gərginləşdirmişdir.

Ümummilli lider H.Ə.Əliyev cənablarının xalqın təkidli tələbiylə hakimiyyətə qayıdışı, cəmiyyətin ictimai, siyasi həyatında stabilləşdirilmə meyllərinin güclənməsi, Qarabağ müharibəsində atəşkəsin təmin edilməsi, iqtisadi islahatlara start verilməsi ilə olundu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sisteminə köklü inteqrasiyası, xarici investisiyaların axını “Əsrin müqaviləsi” başlanan neft kontraktlarının imzalanması, azad sahibkarın inkişafına əlverişli şərait yaratdı. Həyata keçirilən makroiqtisadi sistemləşdirmə tədbirləri ilk öncə maliyyə sabitliyinin təmin olunması, böhranın, hiperinflasiyanın dayandırılması ilə nəticələndi. İqtisadiyyatın əsas sahələrində kütləvi özəlləşdirmə, mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı istehsalın artırılmasına gətirib çıxartdı.

Belə ki, hazırda MDB ölkələri ilə müqayisədə respublikamızda, islahatların dönməz xarakter alması, təkmil qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, iqtisadiyyatda bazar təsərrüfatçılıq sisteminin inkişafı üçün əsas baza yaratsa da, dövlət tərəfindən yetərli tənzimləmə funksiyalarının həyata keçirilməməsi bəzi problemlər yaratmışdır. Digər keçmiş ittifaq dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da, spesifik təyinatlı bazar infrastrukturalarının yaradılmaması, mərkəzlə ölkənin digər rayonları arasında sosial-iqtisadi fərqin mövcudluğu, xüsusilə kənd təsərrüfatında kapital resurslarına olan tələbatın ödənilməməsi, iqtisadiyyatın neft sektoru istisna olunmaqla, əksər qeyri-neft sektorlarına verilən tələbata tamamilə uyğun olmaması qısa və uzunmüddətli kreditlərin elmi-texniki tərəqqinin ənyeni nailiyyətlərinin, mütərəqqi texnologiyaların tədqiqində müəyyən geriliklər iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının hələ də aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, XX əsrin 70-80-ci illərdə dünya iqtisadiyyatını bürüyən hiperinflasiya zamanı M.Fridmenin təklif etdiyi monetarizim ideyaları antiinflasiya proqramı şəklində əksər ölkələrin, hökumətlərinin iqtisadi siyasəti kimi tətbiq edildi və öz nəticəsini verdi. Hiperinflasiya şəraitində reallaşdırılan monetariat yönümlü antiinflasiya proqramının əsasını aşağıdakı adı çəkilən tədbirlər təşkil edirdi:

-tədavüldə pul kütləsinin dövri tənzimlənməsi siyasətindən inflyasiya prosesləri dayandırılanadək imtina edilməsi;

-hökumət tərəfindən dövriyyəyə pul kütləsinin buraxılmasına güclü nəzarətin reallaşması ildə 3-5% həddində;

-iqtisadiyyatda yüksək bank faizlərinin tətbiqi;

-pul gəlirlərinin səviyyəsinin artımının dondurulması;

-dövlət büdcəsinin xərclərinin, irimiqyaslı dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsinin müvəqqəti olaraq dayandırılması.

Antiinflyasiya proqramı kimi dəyərləndirilən bu siyasət ilkin olaraq ABŞ-da və İngiltərədə tətbiq edilmiş və son nəticədə pul kütləsinə sərt nəzarət inflyasiya proseslərini neytrallaşdırmağa, makro səviyyədə iqtisadi münasibətləri tənzimləməyə imkan vermir. Həyata keçirilən monetarist siyasətin özünəməxsus mənfi təzahürləri də olmuşdur. Belə ki, pul kütləsi inflyasiya proseslərinin detanatoru olmaqla yanaşı, həmçinin iqtisadi artımın, inkişaf aktivliyinin də əsas lokomotivi hesab edilir. Bu baxımdan kreditlərə yüksək faiz stavkalarının tətbiqi, iqtisadi artımın zəifləməsinə, xüsusi ilə aqrar bölmədə dağıdıcı tendensiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda pul gəlirlərinin səviyyəsinin dondurulması da cəmiyyətdə sosial problemlərin yaranması ilə müşayət olunur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ilkin ideyası ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keyns vasitəsilə təklif edilmiş və müəllif tərəfindən 1936-cı il tarixində nəşrdən çıxmış “Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi” adlı kitabı ilə sistemləşdirilmişdir. Tədqiqat nəticəsi onu göstərir ki, bütün klassiklər və neoklassiklər kimi, eləcə də liberal meyilli bütün iqtisadçılar bazar təsərrüfatçılıq sisteminin, azad bazarın sərbəst qiymətlərin, azad qiymətlərin, tələb-təklifin tarazlığının ideoloqları olmuşdur. Məhz bu liberal yönümlü klassik və neoklassik iqtisadçılardan fərqli olaraq Keyns və onun davamçıları dövlət tərəfindən tənzim edilən iqtisadi sistemin konsepsiyasını yaratmışlar. İqtisadi nəzəriyyədə bu sistemi Keynsçi qarışıq iqtisadiyyat da adlandırırlar. Keynsçilik konsepsiyasının başlıca tərkib hissələrinə aşağıdakılar şamil edilir: (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C, 2011).

-bazar mexanizminin mövcud xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyinin əsaslandırılması;

-dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;

-İDT-nin formaları və metodlarının, eləcə də istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi (Keyns J.M., 1936).

Keynsçi nəzəriyyədə İDT-nin başlıca istiqaməti iqtisadi artımın həvəsləndirilməsi və konyunktur tənzimlənməsi hesab edilir. Konyunktur tənzimlənməsinin başlıca səbəbi Keynsçilərin fikrincə investisiyalaşdırma prinsipinə təsir mexanizminin reallaşdırılması hesab edilir. İntestisiyalaşdırma proseslərinin təsir mexanizmi dövlət büdcəsi, vergi siyasəti və kreditlərə görə faiz normalarının tənzimlənməsi vasitəsi ilə reallaşdırılır (Keyns J.M., 1936).

Araşdırmalar nəticəsində ortaya çıxmışdır ki, bir sıra hallarda, dövlət tənzimlənməsinin metodlarının tətbiqi səmərəli təsərrüfatçılıq sisteminin həyata keçirilməsi baxımından sərfəlidir. Belə ki, tənzimlənmənin inzibati metodları bilavasitə inhisarçı bazara, cəmiyyətin ekoloji təhlükəsizliyinin təminatına, təbii resursların qorunub saxlanmasına, cəmiyyətdə etibarlı sabitliyin reallaşdırılmasına nəzarəti özündə əks etdirməkdədir.

Beləliklə, XXI əsrin əvvəllərində daha çox sivil xarakter daşımaqda olan ictimai-siyasi, münasibətlər sisteminə qloballaşma prosesinin destruktiv tendensiyalarının milli iqtisadiyyata təsirini neytrallaşdırmaq məqsədilə dövlət, tənzimlənməsinin mümkün forma və metodlarını kompleks şəkildə inteqrasiyası dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasına effektiv təsir göstərə bilər.

1.2. Dövlətin fiskal və vergi siyasətinin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında rolu

Hər bir ölkənin dövlət büdcəsi onun sosial-iqtisadi, hərbi, mədəni və s. tələbatlarının ödənilməsi, dövlətin öz funksiya və vəzifələrini icra etməsi üçün əsas maliyyə mənbəyi, ümumi bir “qazan” rolu oynayır. Bu səbəbdən də, bu “qazanın” doldurulması, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması ölkənin və dövlətin əsas iqtisadi

qayğısını təşkil edir. Büdcə gəlirlərinin formalaşması isə iki başlıca mənbə hesabına reallaşır: vergilər və qeyri-vergi daxilolmaları. Burada vergilərin xüsusi çəkisi adətən 70-75% və daha çoxunu təşkil etməkdədir.

Dövlət büdcəsi gəlirin həcminə əsasən müəyyənləşir ki, hökumət qarşısındakı ildə hansı əmtələri və xidmətləri əldə edəcək, hansı sosial ödəmələri yerinə yetirəcək, müxtəlif vergi daxilolmaları səviyyələrində öz xərclərinin çox hissəsinin çox hissəsini necə maliyyələşdirəcək.

Müxtəlif vergilərdən büdcəyə ümumi daxilolmalar məcmu büdcə gəlirlərinin 90%-ə qədərini təşkil edə bilər. Keçmiş SSRİ-də bu qism çox aşağı idi, çünki müəssisələr ayrı-ayrı şəxslərin yox, dövlət mülkiyyətində idi və bu səbəbdən ƏDV, mənfəətdən vergi, aksizlər, XİF-dən vergi və s. ni fiziki şəxslər yox, müəssisə və təşkilatlar ödəyirdi. Vergilər milli gəlirin yenidən bölgüsünün və büdcə gəlirlərinin müxtəlif ölkələrdə əksər hissəsinin formalaşdırılmasının əsas vasitəsi rolunu oynayır. Məs., Azərbaycan Respublikasında vergilər hesabına büdcə gəlirlərinin 70-80%-ə qədəri formalaşır.

Vergi gəlirlərinə ƏDV, aksizlər, mənfəətdən vergi, fiziki şəxslərin gəlirlərinə qoyulmuş vergilər və s. daxildir. Son 5 ildə (2006-cı il istisna olmaqla) qeyri-vergili gəlirləri büdcə gəlirlərinin 10-20%-ini təşkil edir. Deməli, büdcə gəlirləri üçün məhz vergi gəlirləri mühüm önəm kəsb edir. Büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinə aşağıdakı mənbələrdən əldə olunmuş gəlirlər aid edilir. Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindəki əmlaklardan istifadə edilməsinə görə olan gəlirlər, o cümlədən:

- icarə haqqından alınan vəsaitlər;
- kredit təşkilatlarının büdcə vəsaitindən qalıqlara qoyulan faizdən gələn vəsaitlər;
- dövlət kreditlərinin, büdcə kreditlərinin, büdcə ssudalarının qaytarılmasından əldə edilən vəsait;
- dövlət və bələdiyyə əmlakının girov qoyulmasından əldə edilən vəsait;
- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindəki əmlakın realizasiyasından əldə olunmuş gəlirlər;

-dövlət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları və həmçinin büdcə təşkilatları (konsul ödəmələri, pasport düzəlməsi əvəzində ödəmələr və s.) tərəfindən göstərilən pullu xidmətlərdən gəlirlər. (Xodov L., Musayev A.F., 2008).

“Dövlət büdcəsi haqqında” qanuna uyğun olaraq, büdcə gəlirlərinin başqa bir mənbəyini qeyri-vergili gəlirlər təşkil edir ki, bunlara da aşağıdakılar daxil edilir:

1) maliyyə yardımları – bir büdcənin digərinə dotasiya, subvensiya, subsidiya formasında qayıtmaz, yaxud əvəzsiz olaraq verdiyi vəsaitlər;

2) dotasiyalar – bir büdcədən başqa səviyyəli büdcəyə qayıtmaz və əvəzsiz surətdə verilən büdcə vəsaiti;

3) subsidiyalar da başqa səviyyəli büdcəyə, yaxud hüquqi şəxsə verilən məqsədli xərc olmaqla, pay iştirakı şərti ilə verilir. Bu siyahını yenə də davam yenə də davam etdirmək olar.

Lakin vergilər büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması üçün mühüm önəm kəsb edir və bu səbəbdən heç bir dövlət vergi gəlirləri olmadan keçinə bilməz. Bu səbəbdən də dövlət maliyyə siyasətinin əsas məsələlərindən biri vergiqoyma və vergi yığılması məsələlərinin düzgün həll edilməsidir.

Vergilərin özünə verilən tərifi də onların fiziki və hüquqi şəxslərdən müəyyən təsərrüfat əməliyyatları zamanı əldə olunan gəlirlərin bir qisminin dövlət büdcəsinə verilməsi kimi qiymətləndirilir. Əgər dövlət qarşısında qoyulmuş vəzifələrin və dövlətin özünün funksiyalarının yerinə yetirilməsinin yalnız maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi nəticəsində mümkün olduğunu nəzərə alsaq, onda büdcə gəlirlərinin əsas formalaşma mənbəyi olan vergilərin düzgün qoyulmasının və vaxtında yığılmasının zəruriliyini və əhəmiyyətini başa düşmək çətin olmaz. Yəni, hansı ölkə olursa olsun, əgər burada vergiqoyma, vergi yığılması sistemləri, vergi ödənilməsi işi normal qaydasında fəaliyyət göstərmirsə, yığılan vergilər büdcə gəlirlərini tam formalaşdırma bilmirsə, onda belə bir ölkədə dövlət öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməz.

Beləliklə, büdcə gəlirləri dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında pul vəsaiti fondlarının istifadəsi sahəsində yaranan iqtisadi münasibətlər məcmusunu əhatə edir. Onlar ÜDM-in və MG-nin dəyər cəhətdən yenidən bölüşdürülməsi

nəticəsində yaranır. Bu bölüşdürmənin və büdcə gəlirlərini yaradılmasının əsas metodu isə vergilər, dövlət krediti və pul emissiyasıdır. Bunlar arasındakı nisbət isə müxtəlif ölkələrdə, yaxud eyni bir ölkədə ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif formada təzahür edir. “Dövlət büdcəsinə mədaxil olunan hissəsinin icrası” isə “vergi mexanizmi ilə birbaşa bağlıdır”.

Büdcəyə mədaxil edilən vergi gəlirləri müxtəlif mənbələr hesabına reallaşdırılır: ƏDV, aksizlər, mənfəətdən vergi, fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan vergi.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin əmələ gəlməsində vergilərin rolu haqqında dəqiq məlumatı müxtəlif vergi növləri üzrə büdcəyə daxilolmaları nəzərdən keçirdikdə aydın görmək olar.

Bütün bu iqtisadi aspektləri qiymətləndirərkən ölkədə vergi siyasətinin ümumi vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Belə ki, aşağıdakı cədvəldə son il ərzində Azərbaycanın dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin həcmi dinamikası əks etdirilmişdir.

Cədvəl 1. 2014-2018-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin vergili gəlirlərinin həcmi dinamikası (milyon manat)

<i>milyon manatla</i>	2014	2015	2016	2017	2018
Gəlirlər, cəmi	18400.6	17498.0	17505.7	16516.7	22508.9
fiziki şəxslərdən gəlir vergisi	980.3	982.5	1145.7	1040.3	995.9
hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi	2302.7	2211.1	1983.2	2285.9	2499.7
torpaq vergisi	35.4	48.7	50.3	50.4	50.6
əmlak vergisi	141.3	148.2	174.7	178.6	182.2
əlavə dəyər vergisi	3119.6	3454.7	3623.5	3668.6	4287.6
aksiz vergisi	797.3	647.8	625.1	612.6	728.6
mədən vergisi	116.2	116.1	110.3	111.1	137.4
XİF-lə əlaqədar vergilər	684.7	934.5	861.2	903.0	1143.7
digər vergilər	192.7	247.7	457.0	505.7	561.6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az/source/finance/_(12.04.2019)

Yuxarıdakı cədvələ nəzər yetirdikdə görünür ki, ümumi gəlirlər daxilində vergi, yığım və digər dövlət rüsumlardan mədaxil olan gəlirlərin xüsusi çəkisi artan dinamikada 2014-cü ildə 8370,2 mln manat (45,5%), 2015-ci ildə 8791,3 mln manat (50,2%), 2016-cı ildə 9031 mln manat (51,6%), 2017-ci ildə 9356,2 mln manat (56,6%), 2018-ci ildə 10587,3 mln manat (47,0%) təşkil etmişdir. 2018-ci

ildə vergi daxilolmaların ümumi məbləği 7.4 milyard olmuşdur. İllər üzrə isə vergili gəlirlərin həcmində xüsusilə artan dinamikada ƏDV (35,4%-39,2%), hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi azalan dinamikada (31%-24,4%) və fiziki şəxslərdən gəlir vergisi də azalan dinamikada (11,1%-12,7%) fərqlənmişdir.

Belə daxilolmalar nəticəsində dövlət büdcəsi gəlirləri və xərcləri arasında iqtisadi tarazlıq yaranır və bu tarazlığın gözlənilməsi dövlət maliyyə siyasətinin ən əsas istiqamətlərindən biri olur. Məhz büdcə siyasəti, nəzərdə tutulmuş iqtisadi hədəflərə çatmaq üçün dövlət büdcəsinin bütöv şəkildə həcmi və tarazlığının tənzim edilməsi maliyyə siyasətinin başlıca məqsədlərindən hesab olunur. Dövlət makroiqtisadi məqsədlərə, iqtisadi sabitliyin və ya tarazlığın təmin edilməsi, iqtisadi artım və iqtisadi inkişafa çatmaq üçün büdcənin ümumi həcmi, dövlət xərclərinin büdcə tərkibində maliyyələşdirilməsi formalarını əsas maliyyələşdirmə vasitəsi olaraq istifadə edir. Büdcə siyasəti, iqtisadi tarazlıq və iqtisadi artım arasında müəyyən məqsəd-vəzifə əlaqələri vardır. İqtisadi müvazinət dedikdə, iqtisadiyyatda məcmu təklif və məcmu tələbin bir-birinə taraz olan vəziyyəti başa düşülür. Bu müvazinətin təmin olunmasında məcmu təklif və məcmu tələb uzlaşdırılmasında dövlət bölməsinə daxil olan təsərrüfatların rolu böyükdür. Dövlət bölməsində tarazlığın olması bütün ümumi iqtisadi tarazlığa da ciddi təsir göstərir. Bu yolla ümumi iqtisadi tarazlığın təminatında istifadə ediləcək büdcə siyasətinin bu baxımdan aşağıdakı nəticələrini fərqləndirmək olar:

-tarazlıq vəziyyətində olan büdcə (büdcədə dövlət xərcləri ilə gəlirlərin bərabər olması);

-kəsirlərin maliyyələşdirilməsi (borclanma, yaxud pul emissiyalarından istifadə edilməsi – gəlirlər dövlət xərclərini təmin etmədikdə);

-toplanan vergili gəlirlərin dövlət xərclərini üstələməsi (bu artıqlıq isə dövlətin valyuta və qızıl ehtiyatının artırılmasına yönəldilir) (Xodov L., Musayev A.F., 2008).

Büdcə siyasətinin ən önəmli hədəfləri büdcə gəlirlərinin tam yığılı, büdcə öhdəliklərinin icrası və büdcə kəsrinin idarə olunmasıdır. Bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədar olan bu məsələlərin həlli üzrə mövcud göstəricilərin dinamikası dövlətin

reallaşdırdığı maliyyə siyasətinin səmərəlilik göstəricisi hesab edilə bilər. Bu isə aşağıdakı vəzifələrin müsbət qaydada həll edilməsi deməkdir:

1) büdcə gəlirlərinin, xüsusən vergilərin yığılması səviyyəsinin kifayət qədər yüksək, normal ola bilməsi;

2) ölkənin öz büdcə öhdəliklərini yerinə yetirməsinin müsbət həll edilməsi;

3) dövlət borclarının, büdcə kəsirlərinin yol verilə bilən, iqtisadi normal çərçivədə olması;

4) büdcə kəsirinin maliyyələşməsi üçün ölkədə müəyyən minimum miqdarda valyuta ehtiyatının olması, yaxud tədbirlər görülməsi.

5) ümumi daxil məhsulun dinamik sürətdə artması üçün stimullaşdırıcı tədbirlər görülməsi;

6) əhali məşğulluğunun normal səviyyədə saxlanılması, sosial gərginliyə yol verilməməsi, onun Cini əmsalının normal hesab etdiyi çərçivədə saxlanması və s.

Vergi Məcəlləsinə əsasən, subyektlər vergi siyasətini reallaşdırdığı zaman vergi ödəyiciləri iqtisadiyyat üçün münbit şərait yaratmaqla onların iqtisadi maraqlarına müsbət təsir edə bilərlər. Vergi siyasəti isə mövcud Vergi Məcəlləsinin tələblərinə müvafiq qaydada reallaşdırılır. Respublikamızdakı vergi siyasəti formalaşdırılarkən, başqa ölkələrdə də rəhbər tutulan aşağıdakı əsas prinsiplərə riayət olunur:

-birbaşa və vasitəli vergilərin nisbəti;

-proqressiv vergi dərəcələrinin tətbiqi;

-vergi güzəştlərinin tətbiq dairəsi və məqsədli təyinatı;

-vergi bazasının formalaşdırılması metodları;

-güzəşt və imtiyazlardan istifadə sistemi (AR Vergi Məcəlləsi, 2001, s.11).

Ölkənin büdcə gəlirlərinin artması onun iqtisadi inkişafının normallığı naminə bu göstərilən prinsiplərdən istifadə etməklə dövlət məhsul, iş, xidmət və istehlakın həcmi, investisiya fəallığını və iqtisadiyyatın inkişafının keyfiyyət göstəricilərini stimullaşdırır.

Ölkədə vergi münasibətlərini tənzimləyən bir əsas olan Vergi Məcəlləsinin adekvat qaydada formalaşdırılması əsas vergi tənzimlənməsi aləti sayılır. Bir neçə

sahədə fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin dövlət qarşısındakı vergi öhdəliklərinin artması və ya azalması vergi dərəcələrindən asılı olmaqdadır. Müvafiq göstəricilərin artması (azalması), istehsalın stimullaşdıraraq yüksəldilməsi həvəsləndirici amil, yaxud məhdudiyyət yaradır. Təcrübələr göstərir ki, əksər ölkənin vergitutma sistemi amortizasiya ayırmaları ilə əlaqəli olaraq vergitutma bazasının formalaşdırılmasının metodlarını nəzərdə tutur.

Beləliklə, dövlətin büdcə və vergi siyasəti onun iqtisadi və maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi sosial siyasətin həyata keçirilməsinin və büdcə gəlirlərinin formalaşmasının mühüm alətidir. Reallaşdırılan büdcə-vergi siyasətinin nəticələrindən asılı olaraq dövlət özünün sosial-iqtisadi siyasətində müəyyən dəyişikliklər edir. Son illər ərzində ölkədə büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşməsi istiqamətində atılan müsbət addımlar cəmiyyətin sosial inkişafında mühüm dəyişikliklər etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının müasir bazar iqtisadiyyatının standartlarına uyğun olan “Büdcə sistemi haqqında” Qanunda və Vergi Məcəlləsində edilən çoxsaylı düzəlişlər, əlavələr və təkmilləşmələr də həmin məqsədlərə nail olmağa şərait yaratmaqdadır (Quşxani R.N., 2017, s.169).

Müasir şəraitdə istehsal subyektlərində rentabelliyyəni yüksəldilməsi və onların gəlirlərinin, büdcə daxilolmalarının artırılması üçün aşağıdakı mühüm tədbirlərin görülməsi vacibdir:

1. özəl mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfat formalarının inkişafının və yeni yaradılan istehsal sahələrinin stimullaşdırılması;
2. ölkədəki özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsinə və özəlləşdirilmiş müəssisələrin yeni təsəffüatçılıq formalarına keçmələrinə, kənd təsərrüfatında torpaqdan səmərəli istifadənin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar yeni təsərrüfatların yaradılmasına və onların inkişafına güzəştli vergi mexanizmlərinin tətbiqi;
3. xarici investisiyaların respublika iqtisadiyyatının inkişafına cəlb edilməsində stimulyat yaratmalı, kapital axınıni intensivləşdirməli, onlar arasındakı nisbətəni və proporsiyaların təkmilləşdirməli;
4. xarici kapitaldan daha fəal və faydalı istifadə məqsədi ilə müştərək və xarici investisiya ilə çalışan müəssisələrin fəaliyyətinə imkan yaratmaq, onlara

vergi güzəştləri etmək lazım gəlir. Lakin bu siyasət mütləq xarakter daşımamalı, son nəticədə öz imkanlarımızı əsas tutulmalıdır.

1.3. Vergitutma mexanizminin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində yeri

İEÖ-lərin təcrübələri onu göstərir ki, hər bir vergi məbləğinin nisbətən az sayda, ancaq vergilərin çox növlü olması daha münasib bir forma hesab edilir. Düzdür ki, uçot işlərində bu çox növlülük müəyyən problemlər yaratmaqdadır, lakin sosial ədalət prinsipi əsasında və kəmiyyət etibarilə az olması daha əlverişlidir, vergi məbləğinin kəmiyyəti ilə ictimaiyyətdə narazılıqlar yaratmır, vergi ağırlığı daha çox tədiyyəçilərin üzərinə düşür, bununla vergi yükü nisbətən azalır.

Vergi siyasətinin və vergi sisteminin əsas amillərindən biri optimal vergi yükünün müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu sahədə beynəlxalq vergi təcrübəsinin istifadə edilən «Laffer əyrisinin» tələbini yada salmaq yerinə düşərdi. 20-ci əsrin ikinci yarsında professor A.Laffer tərəfindən müəyyən edilmiş bu riyazi formula əsasən, vergi dərəcəsinin yalnız müəyyən həddinə qədər yüksəlməsi vergi daxil olmalarının artmasına səbəb olur. Bu həddin aşılması nəticəsində isə vergi daxil olmaları azalır, vergidən yayındırılma cəhdləri özünü büruzə verir, sosial ajiotaj, əhali və sahibkarlar arasında ciddi narazılıqlar yaranır (Kazman S.B., 2014).

Yuxarıda göstərildiyi kimi, vergi sisteminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi elə aparılmalıdır ki, ölkədə mövcud bazar iqtisadiyyatı sisteminin möhkəmləndirilməsinə xidmət etsin. Başqa ifadə ilə desək, vergi sisteminin sosial və iqtisadi proseslərinin dövlət tənzimlənməsi azad sahibkarlıq mühitinin möhkəmləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət etməlidir. Çünki, biznes fəaliyyəti bu sistemin bazisini, bu fəaliyyətlərlə məşğul olan müəssisələr, birjalar, fermer təsərrüfatları, xarici investisiyalı və müştərək müəssisələr bu sistemin atributiv subyektləri hesab olunurlar. Ölkədə mövcud olan vergi sistemi onların sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmalı, yaradılan müəssisələrdə keyfiyyətli məhsul istehsalına, lazım gələrsə məhsul çeşidlərinin dəyişdirilməsinə,

yaxud nomenklaturasının genişlənməsinə iqtisadi marağ oymalıdır. Bu sahədə respublikadakı müvafiq qurumların istifadəsi üçün beynəlxalq praktika mövcuddur.

Hazırda ölkəmizdə azad sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi kifayət qədər yüksəlsə belə, həmin sahə üzrə inkişafa yönəlik görülməli olan işlər hələ də qalmaqdadır. Ölkədə yeni sosial-iqtisadi sistemin inkişaf etdirilməsi özünü iqtisadi sahələrdə vergi daxilolmalarının vəziyyətin dəyişməsinə səbəb olur.

Onu da qeyd edək ki, vergi sisteminə aid olan ödəmələrin keyfiyyət tərkibi böyük önəm kəsb etməkdədir. Konkret vergi formalarının vergi sisteminin tərkibi və quruluşunun qanunvericilik vasitəsilə təsdiq olunması zamanı “vergi”, “yığım”, “rüsüm”, “qiymət” kimi əsas anlayışların mahiyyətinin açılması və onların şərhə də əsas önəm kəsb edir. Adları çəkilən anlayışlar arasındakı əsas fərqlər təcrübədə özünü göstərir və vergi rejimi fəaliyyətinin effektiv olmasına, vergi yükünün şaquli və üfüqi istiqamətdə bölgüsünə əhəmiyyətli təsir edir. Eləcə də, büdcəyə olan ödənişlərin tərkibi vergi münasibətlərinin təşkil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir və vergiyə cəlb edilməsinin İEÖ-lərin vergi sistemləri ilə uyğunluğunu göstərir.

Hazırkı dövrdə səmərəli hesab edilən vergi sisteminin əsas mexanizmindən biri vergilərin müxtəlif əlamətlərə, spesifik xüsusiyyətlərinə və növləri üzrə qruplaşdırılması yaxud təsnifləşməsidir. Vergilərin təsnifləşdirilməsi vergiyə cəlb edilməni universallaşdırmaq, müqayisəli təhlil etmək məqsədilə beynəlxalq praktikaya uzlaşdırmaq üçün əsas şərtidir.

Vurgulanan xüsusiyyətlərin adekvat qayda ilə nəzərə alınması, onların VM-də əksi vergi işinin dəqiq tənzimlənməsinin vacib əlamətlərindən biri hesab edilir ki, bu da ölkənin sosial-iqtisadi həyatında öz müsbət əksini tapa bilir (Quşxani R.N., 2017, s.172).

Beləliklə, İEÖ-lərin təcrübəsindən də aydın olduğu kimi vergilər hər bir ölkənin iqtisadiyyatının tənzimlənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir. Vergi qoyma və vergilərin tutulması prosesində vergi qoyma obyektinin əsas xüsusiyyətləri nə qədər düzgün nəzərə alınarsa, vergi məbləği və onun dərəcələri, ağırlığı gəlirlərə, əmlaka, və s.-yə nə qədər uyğun qoyulursa, onun toplanması və sosial-iqtisadi

nəticələri də bir o qədər pozitiv olar, nəticəsi etirazla qarşılanmaz. Məs., ABŞ-da bu amillər nəzərə alınaraq, 1986-cı il tarixində ölkədə ən radikal vergi islahatları keçirildi. Bu islahatlar da o vaxta qədərki vergi sistemində olan ədalətsizlikləri aradan qaldırmağa müvəffəq oldu. Çünki, öncəki sistemə istinadən varlı təbəqənin müəyyən hissəsi qanunvericilikdə olan hüquqi boşluqlardan istifadə edərək, vergi ödəməkdən boyun qaçırmaqda idilər. Görünür ki, cəmiyyətdə vergi olmadan normal yaşamağın mümkün olmadığı kimi, verginin cəmiyyətdəki və iqtisadiyyatda tənzimləyici rolunu təkmilləşdirmədən onu mövcud duruma çevik və adekvat etmədən də keçinmək olmaz. ABŞ kimi böyük bir dövlətin təcrübəsi də bu həqiqəti bir daha isbat edir.

Vergilərin tənzimləyici rolunun təkmilləşməsi vergi dərəcəsinin, vergi yükünün (növlərinin) konkret obyektə uzlaşdırılmasının təminatını tələb etməkdədir. Bu tənzimləmə eyni ilə ikili vergi qoymaya da aid edilir. Bir çox ölkələrin Kanada, Yaponiya, Böyük Britaniya, ABŞ, Rusiyanın bu sahədə mövcud olan qabaqcıl təcrübələri əsl nümunədir. Bu səbəbdən də, belə ölkələrin praktikası konkret şəkildə mənimsənilməli, inkişaf perspektivləri üzrə pozitiv tərəfləri tətbiq edilməlidir.

Vergi münasibətlərinin hüquqi cəhətdən nizamlanmasının və tənzimlənməsinin dünya praktikası hazırda təkcə hüquq praktikasının deyil, həm də hüquq elminin müstəqil sahəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan vergi hüququ elmi biliyin müstəqil sahəsi kimi hələlik tədqiq olunmadığından, vergiqoymanın taktiki və strateji inkişafını müəyyən edə bilmir.

Vergi mexanizmi dedikdə, vergiyə cəlb olunmanın təşkilati və hüquqi normaları və metodlarının məcmusu başa düşülür. Dövlət VM əsasında qurulan vergi mexanizmini hüquqi formaya salır və onu tənzim edir (Quşxani R.N., 2017, s.169).

Vergi tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq praktika onu göstərir ki, vergi mexanizmi dövlətin məsrəflərinin ödənilməsi məqsədilə büdcə gəlirinin əsas hissəsini təşkil etməsi ilə yanaşı, istehsal prosesinə və sosial münasibətlər sahəsinə fəal təsir göstərmək üçün iqtisadi vasitə kimi istifadə edilir. Vergi mexanizminin

düzgün və səmərəli formalaşdırılması nəticəsində dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər isə respublika iqtisadiyyatının inkişafında əsas rol oynamaqdadır.

Vergi mexanizmi hər şeydən öncə cəmiyyət üçün zəruri olan istehsal sahələrini inkişaf etdirməyə, dövlətini iqtisadiyyat sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələrini yerinə yetirməyə və nəhayət, xalqın iqtisadi və sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Vergi sistemi – özündə vergilərin məcmusunu, dövlət hakimiyyəti orqanlarının vergi tənzimlənməsi sahəsində səlahiyyətlərini, vergilərin hesablanması metodlarını, həmçinin vergi nəzarətini əhatə edir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş istənilən dövlət iqtisadiyyata və öz gəlirlərinin formalaşmasına təsir vasitəsi kimi vergilərin bütöv məcmusundan istifadə edir. Vergi sistemi mürəkkəb, daim təkamül edən sosial qurum olmaqla, həm iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlıdır.

Belə ki, vergi yükü proporsional qaydada ədalətli paylanmalıdır, başqa sözlə, hər kəs dövlət gəlirlərini öz “ədalətli payını” verməlidir. Vergi siyasətindən istifadə edərkən sosial-iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün vergiqoymanın bərabərliyi və ədalətliyi prinsipinin pozulmasını minimuma endirmək lazımdır.

Keçid iqtisadiyyatı dövründə vergi strukturu ölkədə sabitlik və iqtisadi yüksəliş məqsədi ilə vergi siyasətindən istifadəyə kömək etməli, vergi sistemi ədalətli və vergi ödəyənlər üçün aydın olmalıdır. Bu dövrdə həmçinin, vergilərə yalnız büdcə gəlirlərini təmin edən yeganə mənbə kimi baxmaq olmaz. Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə üzvi surətdə bağlı olan azad sahibkarlığın inkişafında xarici investisiya qoyuluşlarından səmərəli istifadə edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

II Fəsil AZƏRBAYCANDA VERGİ NÖVLƏRİNİN TƏTBİQİNİN MÖVCUD DURUMUNUN TƏHLİLİ VƏ PROBLEMLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

2.1. Sahibkarlıq və biznes mühitinin formalaşmasına vergi siyasətinin təsirinin qiymətləndirilməsi

Müasir dünyada vergi tənzimlənməsi təkcə maliyyə münasibətlərinin vacib elementi deyil, həmçinin İDT-nin əsas tərkib hissəsidir. Qeyd olunmalıdır ki, bu zamana qədər İEÖ-lərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da üstünlük iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinə deyil, pul-kredit tənzimlənməsinə verilirdi. Müasir dövrdə vergi tənzimlənməsinin rolu qloballaşma proseslərinin, makroiqtisadi qeyri-stabilliyin təsiri altında xüsusilə artır. Xarici iqtisadi çağırışlar və təhlükələr milli iqtisadiyyatın onun modernləşməsi əsasında tezliklə yenidən qurulması və artması zəruriliyini diktə etməkdədir. Belə ki, idxalın əvəzlənməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən birinə çevrilir. Bu məqsəd aşağıdakılar kimi bir çox məsələlərin həllini zəruriləşdirir:

- yerli sənayenin, hər şeydən öncə maşınqayırma və yüksək texnologiyalarla təchiz olunan sahələrin investisiya cəlbəediciliyinin artırılması;

- yerli istehsalçının dəstəklənməsi;

- daimi iş yerləri sayının artırılması;

- rəqabətə davamlı keyfiyyətli məhsul istehsalının təşkili;

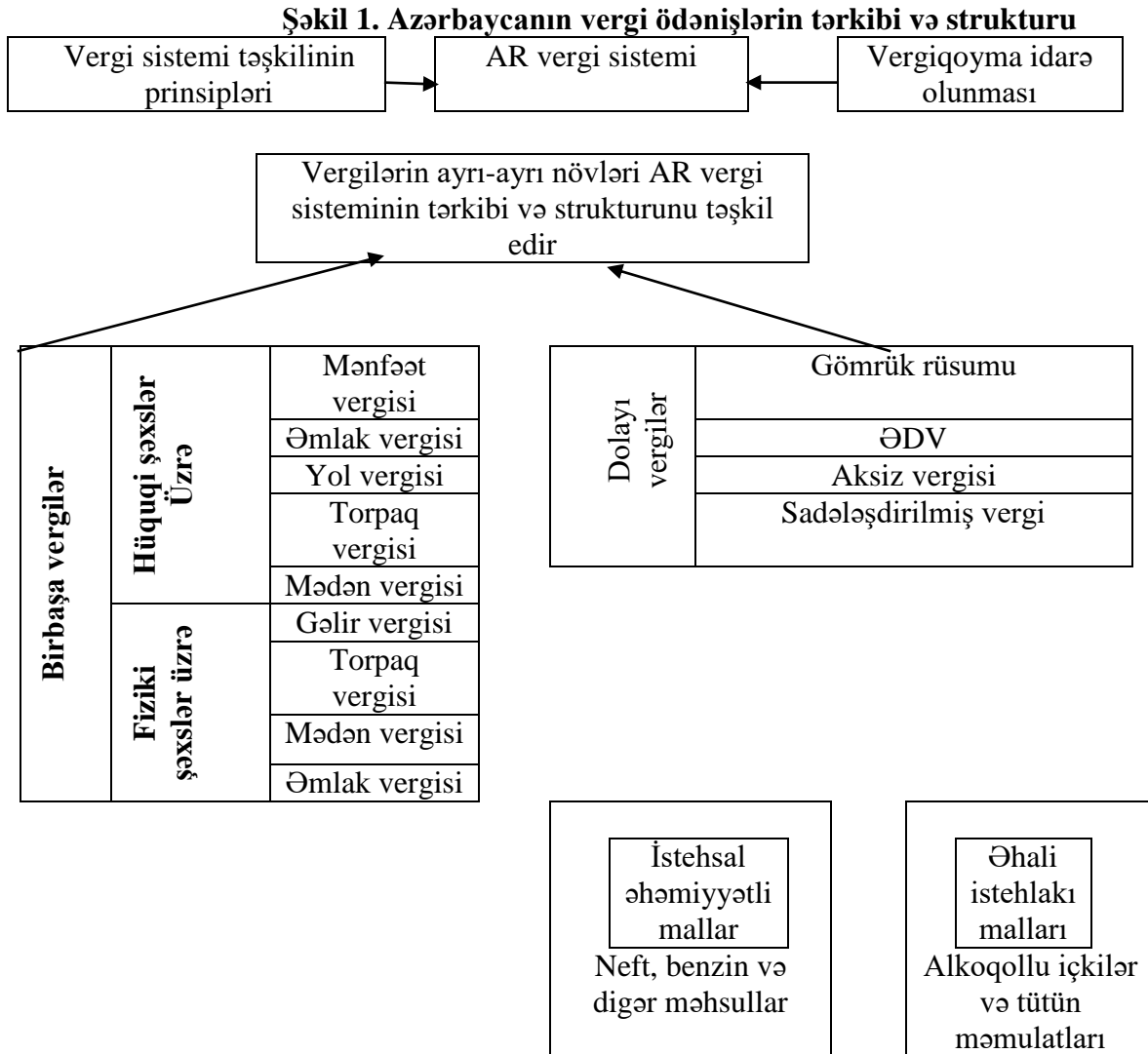
- kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsi

Qeyd edək ki, istehsal miqyasının genişləndirilməsi və iqtisadiyyatın inkişafı üzrə gözlənilən nəticələri vergi tənzimlənməsi sisteminin yenidən qurulmasını həyata keçirmədən əldə edilməsi mümkünsüzdür (Kərimov C.H., Qələndərova Ü.M. 2017: s.51).

Müasir iqtisadi lüğətdə vergi tənzimlənməsi “iqtisadiyyata dolaylı təsiretmə aləti kimi, vergi növlərinin. Vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi yolu ilə sosial və iqtisadi proseslər vergi güzəştlərinin tətbiqi, vergitutmanın ümumi səviyyəsinin artırılması və azaldılması, büdcəyə ayırmalar kimi müəyyən olunur. Ümumi şəkildə, vergi tənzimlənməsi – iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesinin dövlətin və

müəssisələrin vergi siyasəti məqsədlərinin reallaşmasının təmin edilməsinə yönəlmiş fəaliyyət mexanizmidir (Quşxani R.N., 2017: s.169).

Aşağıdakı sxemdə Azərbaycanın vergi tənzimləməsində aləti olaraq çıxış edən əsas ödənişlərin tərkibi və strukturu verilmişdir.

Mənbə: Vergilər Nazirliyi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.
<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&cat=3> (05.03.2019)

Bazar iqtisadiyyatında vergilər əsasən birbaşa və dolayı növlərinə görə təsnifləşdirilir:

Birbaşa vergilər (gəlirlər və əmlaka hesablanan) maddi vəsaitlərin yığılması və alışı prosesində tətbiq edilir. Məs.: gəlirin alqısı anında fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin, əmlakın alqısı anında əmlak vergisinin ödənilməsi öhdəliklərini buraya aid etmək mümkündür. Dolayı vergilər isə (istehlak əsasında) birbaşa istehlak və ya

xərclənməsi prosesinə tətbiq edilir və bunlara misal olaraq, ƏDV, aksiz, gömrük rüsumlarını göstərmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, vergi siyasəti büdcə tənzimlənməsinin əsas bazasıdır. Dövlət tərəfindən büdcəyə toplanan vergilər sonradan ərazi, təşkilat və vətəndaşlar arasında yenidən bölüşdürülür, büdcə ödənişləri, məsrəflər şəklində həmin subyektlərə daxil edilir. Bazar iqtisadiyyatında vergi sistemi aşağıdakı funksiyaları icra edir:

Birincisi, fiskal funksiyasıdır ki, bu da dövlətin xərclərini maliyyələşdirməsi məqsədini saxlayır.

İkincisi isə, onun tənzimləyici funksiyasıdır ki, bu funksiya özlüyündə vergi siyasəti yardımı vasitəsi və vergi dərəcələri aləti ilə iqtisadi inkişafın önəmli hədəflərinə varılması üçün vergi bazasının dəyişdirilməsi vasitəsi ilə iqtisadiyyatın sahəvi və regional strukturunun optimallaşmasını təmin etməkdədir. Məşğulluq, investisiya, XİF, ətraf mühitin mühafizə edilməsi və s. bu adda fəaliyyət növləri vergi sistemi vasitəsi ilə tənzimlənməkdədir (Kəlbəyev Y.A., 2005: s.205).

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi vergi sosial və iqtisadi siyasətin məqsədlərinə çatma dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bütövlükdə, vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün zəruri olan elmi-tətbiqi tədqiqatların aparılmasının bir sıra istiqamətlərini qeyd etmək mümkündür. Belə ki: hər şeydən öncə son nəticəyə yönəlmiş sistemli büdcə-vergi tənzimlənməsi üzrə elmi-metodoloji konsepsiyasında olan səpələnmiş metodların lazımi şəkllə salınması zəruriliyidir. Həmçinin, iqtisadi parametrlərə və sosial proseslərə tətbiq olunan vergi tənzimlənməsi metodları və alətlərinin təsiri barədə kompleks tədqiqatların aparılması zəruridir. Bu: müəyyən meyarlar və qiymətləndirmə göstəricilərinə əsaslanan vergi siyasəti və vergi islahatlarının səmərəliliyinin keyfiyyətli qiymətləndirilməsi sisteminin işlənilib hazırlanmasını tələb etməkdədir (Kəlbəyev Y.A., 2005: s.212).

Yaxın dövr ərzində aparılmış geniş miqyaslı sosial-iqtisadi islahatlar, reallaşmış kompleks tədbirlər, konkret məqsədlərə yönəlik proqramların uğurlu icrası nəticəsində ölkədə müasir beynəlxalq tələb və standartlara cavab verən vergi xidmətinin formalaşmasına nail olunub. Aşağıdakı cədvəldə AR vergi sisteminin

inkişafına təsir edən bilən daxili və xarici amillərin sintezi və strateji idarəetmə qərarları əsasında dayanmış daha önəmli amillərin aşkara çıxarılması GZİT–matrisi formasında təqdim olunur.

Cədvəl 2. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın vergi tənzimlənməsi vəziyyətinin GZİT təhlili

Güclü tərəfləri	İmkanlar
1. Səmərəli və operativ vergi siyasətinin reallaşdırılması üçün vahid qanunvericilik bazasının mövcud olması 2. Vergilərin dərəcələri və sayının beynəlxalq səviyyəyə uzlaşdırılması 3. Sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti üçün cəlbedici vergi mühitinin formalaşdırılması 4. Vergi ödəyicilərinin bütün kateqoriyaları arasında vergi yükünün ədalətli şəkildə bölgüsünün aparılması 5. Geniş miqyaslı texniki şərtlərə malik olan texnoloji bazanın mövcudluğu 6. Vergi sahəsində önəmli təhsil potensialı və “vergi savadlılığı”nın nisbətən orta səviyyədə olması 7. Elektron qeydiyyat sisteminin tətbiq edilməsinə görə qabaqcıl dünya ölkələrindən birinə çevrilməsi 8. Müasir şəraitə uyğun vergi inzibatçılığı sahəsində formalaşmış institutların mövcudluğu 9. Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəmələrinə mərkəzdən nəzarətin reallaşdırılması	1. Beynəlxalq səviyyədə mövcud əksər vergi xidmətinin vergi ödəyicilərinə təqdim etməsinin mümkünlüyü 2. Risklərin idarə olunması üzrə baza elementlərinin mövcud olması 3. Vergi orqanlarında kadr potensialının hazırlanması sahəsində mütəxəssislərin tədris proqramlarının təşkili imkanları 4. Vergi sisteminin inkişafı üzrə dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi 5. Vergi islahatları aparılmasının hökumətin prioritetləri arasında yer alması 6. AR-da beynəlxalq layihələrin icra edilməsi sayəsində vergi orqanlarının infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi 7. Vergi sahəsində beynəlxalq tərəfdaşlarla güclü münasibətlərin mövcudluğu
Zəif tərəfləri	Təhdidlər
1. Vergi öhdəliklərinə tam riayət olunması səviyyəsinin nisbətən daha aşağı olması 2. Mövcud olan vergi potensialı istifadəsinin qeyri-qənaətbəxş səviyyəsi. 3. Fiskal funksiyaya üstünlük verilməsi və digər iqtisadi funksiyalardan zəif istifadə olunması 4. Keyfiyyətli statistik hesabatların və informasiya qıtlığı 5. Vergi savadlılığının orta səviyyədə olması 6. Korporativ idarəetmə mühitinin zəif olması	1. Xam neft və neft məhsulları qiymətlərində volatilliyin mövcud olması 2. Vergi ödəyicilərindəki iqtisadi fəallığın zəif olması 3. Vergi ödəmələri ilə əlaqədar vergi və hüquqi xarakterli risklərin mövcudluğu 4. Xarici bazar konyunkturmasının və xarici iqtisadi məhdudiyyətlərin mövcud olması 5. Nağd şəkildə ödəmələrin mövcud olması 6. Vergidən yayınan subyektlərin sayının artmasına, gizli iqtisadiyyatın inkişaf etməsinə şərait yaradan inzibatçılıq sahəsindəki çatışmazlıqların mövcudluğu

Mənbə: Vergilər Nazirliyi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

GZİT– matrisindən istifadə olunması ilə daxili və xarici mühit amilinin sintezi zamanı amillərdən hər hansı birinin asılı amillər qrupuna təsir gücünün

qiymətləndirilməsi reallaşır. Nəticədə, kompleks təsir göstərə bilən daha vacib amillər asılı amillərlə qarşılıqlı əlaqələrin daha uzun zəncirini yaradacaqlar.

Müasir şəraitdə, vergi tənzimlənməsi qlobal çağırışlara adekvat olmalıdır və o yerli sənayenin inkişafı və onun investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi üçün əlverişli şəraiti yaradaraq idxalın əvəz edilməsinin inkişafında əsas rolunu oynamalıdır. Bu gün Azərbaycan Respublikasının maliyyə təhlükəsizliyi vergitutmanın sabitliyindən və vergi tənzimlənməsi sisteminin çevikliyindən birbaşa asılıdır. Belə tənzimlənmənin metod və alətlərinin seçimi zamanı elə alət və metodlardan istifadə olunmalıdır ki, onlar sonradan makroiqtisadi sabilliyin pozulmasına gətirib çıxarmasın və növbəti iqtisadi islahatlar mərhələsində ləğv olunması lazım gəlməsin.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edilməsi istiqamətində aparılan məqsədə müvafiq iqtisadi siyasət çərçivəsində operativ və səmərəli vergi siyasəti də həyata keçirilir.

Bu siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin üzərində səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiq edilməsi;
- iqtisadiyyat sahələrinə olan investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması;
- vergi ödəyiciləri arasında vergitutma rejiminin bərabər səviyyədə saxlanılması;
- vergi dərəcələrinin aşağıya salınması və vergi güzəştlərinin azalması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- dövlət və əhəlinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərin reallaşdırılması;
- vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının səmərəli fəaliyyəti üçün vergi orqanlarının maddi-texniki bazasının önəmli dərəcədə yüksəldilməsi.

Azərbaycanda son dövrlər ərzində qəbul olunmuş SYX-lərində KOS subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına dair prioritetlər və hədəflər seçilmişdir. Vergi alətləri və dövlət dəstəyi mexanizmi vasitəsilə biznes

mühitinə təsiri məsələləri sırf dövlətin iqtisadi siyasəti baxımından aktual hesab olunmaqdadır. Azərbaycanın vergi sistemi maliyyə siyasətinin məqsədlərinə uyğun inkişaf etmişdir, lakin üstünlük həmişə iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinə deyil, pul-kredit siyasətinə verilmişdir. Hal-hazırda iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi konsepsiyasının və həmin sahədə qəbul edilən qərar və dəyişikliklərin nəticələrinin proqnozlaşmasının olmamasına gətirib çıxarmışdır. AR hökuməti tərəfindən təklif olunan vergi tənzimlənməsi tədbirləri adətən stimullaşdırıcı məqsədlər daşıyır, lakin natamam, hətta bəzən ziddiyyətli xarakter daşıyır, çünki sistemli yanaşmaya malik deyildirlər və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşməyə ehtiyacı var.

Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslər, onların birlikləri, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə etməsi məqsədi ilə öz maddi və əmlak məsuliyyəti ilə yaxud digər fiziki və hüquqi şəxslərin adı ilə milli qanunvericiliklə qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, həmçinin məhsul istehsalı, satışının reallaşdırılması və xidmət göstərilməsi formasında icra etdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyəti hesab olunur. Dövlət sahibkarlığın inkişafına hərtərəfli yardım edir. Bu məqsədlə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və buna əsasən güzəştlər sistemi də müəyyən edilir. Güzəştlərdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: elm, məsləhət, informasiya və tədris mərkəzlərinin, maliyyə fondlarının yaradılması, vergi ödəmələri, kreditlər, faizlər, amortizasiya ayırmaları üzrə güzəştli dərəcələrin tətbiqi və s. sahibkarlığa kömək və onun mühafizəsi üzrə dövlət vəzifələri və funksiyalarını Dövlət Anti-inhisar Siyasəti və Sahibkarlığın İnkişafı Fondu həyata keçirir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyətini ilk dəfə elmi nöqtəyi nəzərdən məşhur iqtisadçı F.Kottler tərəfindən əsaslandırılmış və sahibkarlığın hüquqi cəhətdən müdafiə edilməsi ilə bağlı onun üç əsas faktorunu ön plana çəkmişdir.

Hal-hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2018-ci il tarixli 556 nömrəli Qərarı ilə təsdiq olunmuş “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkar meyarları”na əsasən işçilərin orta siyahı sayı 10 nəfərə qədər, illik

gəlirinin miqdarı 200 min manatadək olan sahibkarlar mikro, işçilərin orta siyahı sayı 11 nəfərdən 50 nəfərə qədər , illik gəlirinin miqdarı 200 min manatdan 3 milyon manata qədər olan sahibkarlar kiçik, işçilərin orta siyahı sayı 51 nəfərdən 250 nəfərə qədər, illik gəlirinin miqdarı 3 milyon manatdan 30 milyon manatadək olan sahibkarlar orta və işçilərin orta siyahı sayı 251 nəfər və ondan yuxarı, illik gəlirinin miqdarı 30 milyon manatdan yuxarı olan sahibkarlar iri sahibkar müəyyən olunmuşdur. Sahibkarların bu meyarlar üzrə müəyyənləşdirilməsi üçün “işçilərin orta siyahı sayı” və “illik gəlir” göstəricilərindən daha yüksək olanı əsas götürülür.

Cədvəl 3. Sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən olunması meyarları

Sahibkarlıq subyektləri ölçüsü üzrə kateqoriyası	İşçilərin orta siyahı sayı, nəfər	İllik gəliri, min manat
Mikro sahibkar	1-10 nəfər	200-ə dək
Kiçik sahibkar	11-50 nəfər	200-3000
Orta sahibkar	51-250 nəfər	3000-30000
İri sahibkar	251 və ondan yüksək sayda	30 milyon manat və ondan yuxarı

Mənbə: NK məlumatları əsasında hazırlanmışdır, <https://cabmin.gov.az/az/document/3251/>, (25.12.2018)
(<https://cabmin.gov.az/az/document/3251/>)

DSK məlumatlarından yığılmış cədvəl 4-dən görüldüyü kimi, 2017-ci ildə özəl mülkiyyətdə olan kiçik sahibkarlıq müəssisələri 162684, orta ölçülü müəssisələr isə 2547 olmuşdur. Bu da, kiçik təsərrüfat subyektlərinin sayında təxminən 12% azalma, orta ölçülü təsərrüfatlarda isə 4.3% artım olduğunu göstərməkdədir. Həmçinin, birgə təsərrüfatların sayı 334, xarici investisiyalı təsərrüfatların sayı isə 1305 olmuşdur. Müvafiq olaraq, kiçik təsərrüfatların birgə təsərrüfatlardakı payı 73%, xarici təsərrüfatlardakı payı isə 82% təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kiçik təsərrüfatlar daha çoxdur, lakin rəqabətə davamlı xarakterdə deyillər.

Eyni zamanda, birgə təsərrüfatların sayında keçən ilə nisbətdə artımın müşahidə olunması, bir neçə kiçik təsərrüfat subyektlərinin birgə təsərrüfat formasında fəaliyyətini davam etdirdiyini statistik müşahidələrdən görürük. Hal-hazırda qəbul olunmuş yeni sahibkarlıq subyektləri meyarlarına əsasən mikro və digər subyektlərin sayı ilə bağlı statistika isə işlənəkdədir.

Cədvəl 4. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin mülkiyyət növləri və illər üzrə say dinamikası

№	Mülkiyyət növləri	2015		2016		2017	
		kiçik	orta	kiçik	orta	kiçik	orta
1	Dövlət	1567	1391	1522	1340	1391	1342
2	Xüsusi	180762	2358	184994	2440	162684	2547
3	Birgə	141	87	186	80	245	89
4	Xarici	801	268	896	237	1066	239

Mənbə: DSK, <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
(05.03.2019)

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektləri VM-ə əsasən vergi subyektini hesab olunur. Aşağıdakı cədvəldə hər bir sahibkarlıq subyektinin ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergi öhdəlikləri göstərilmişdir.

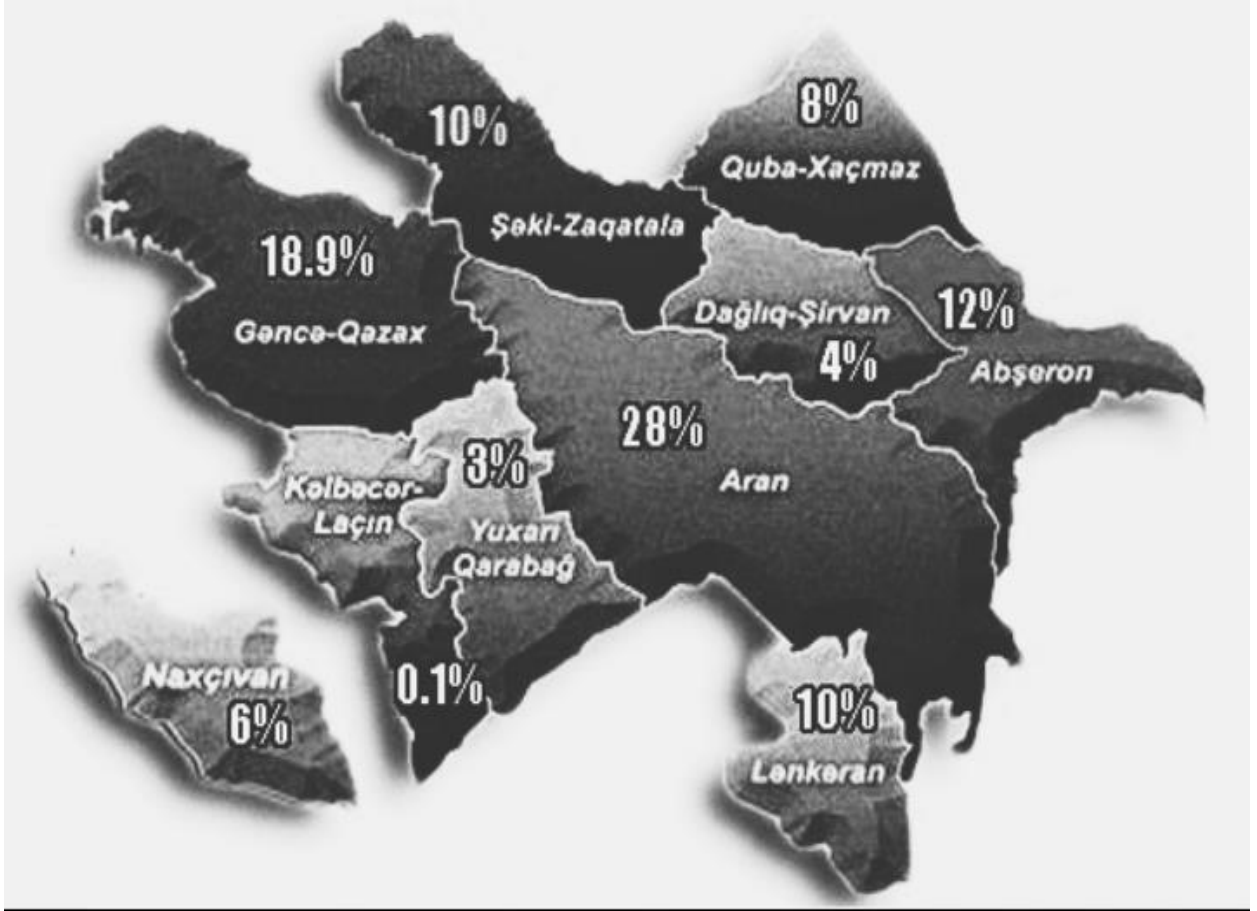
Cədvəl 5. Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin vergi öhdəlikləri

Vergi ödəyicisi	Vergi	Vergitutma obyektini	Vergi dərəcəsi
Hüquqi şəxs yaratmış kiçik və orta sahibkarlar	Mənfəət vergisi	Gəlirdən çıxılan xərc arasındakı fərq	20 faiz
	H/ş əmlak vergisi	Əsas vəsaitlərin orta illik dəyər	1 faiz
Fərdi sahibkar	Gəlir vergisi	Vergi tutulan ümumi gəlir ilə vergidən azad olunan gəlirlər arasındakı fərq	Aylıq gəlir: 8000 manata qədər: 0 faiz 8000-dən yuxarı : 8000 manatdan yuxarı məbləğin 14 faizi
	F/ş əmlak vergisi	Əsas vəsaitlərin dəyəri	Vəsaitlərdən asılı olaraq dəyişir
	F/ş torpaq vergisi	Azərbaycanda mülkiyyətdə olan və ya istifadə olunan torpaqlar	Torpağın yeri, keyfiyyəti və ölçüsündən asılı olaraq dəyişir

Mənbə: VN məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.
<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&cat=3> (05.03.2019)

2017-ci il məlumatlarına əsasən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü isə aşağıdakı şəkildə təsvir olunmuşdur. Şəkildən görüldüyü kimi, ən çox sahibkarlıq subyektini 28% Aran, 18.9% Gəncə-Qazax regionu və 12% Abşeron regionu olmuşdur.

Şəkil 2: 2017-ci il ərzində Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin xəritəvi bölgüsü

Mənbə: DSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.
<https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/> (05.03.2019)

Bildiyimiz kimi sahibkarlıq subyektləri iqtisadiyyatın bir neçə sektorunda fəaliyyət göstərməkdədir. Bu zaman əsas diqqət iqtisadiyyatın diversifikasiyasındadır ki, bu zaman şəxəli iqtisadi inkişaf məsələləri də diqqətdə saxlanılmalıdır. Elə məhz, cədvəl 6-dan görünür ki, əsas sahibkarlar nisbi çəkiddə 55% ticarətdə, 15%-i nəqliyyatda cəmləşmişdir. Bu da vergi potensialı baxımından səmərəli iqtisadi sektorlar hesab olunmaqdadır.

Cədvəl 6-nı təhlil edərkən müəyyən etmək olar ki, ibütün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əmtəə, xidmət və malların dəyəri 2017-ci ildə 6.3 milyard manat olmuşdur ki, burada ticarətin payı 45.4% (2.9 mlrd man), turizmin payı 13.1% (818 mln man) olmuşdur. Təhsildə mal iş və xidmət dəyərinin həcmində isə 0.4% (24.3 mln man), mədəncixarmada 0.4% (24.9 mln man) olmaqla ən son sıralarda qərarlaşmışdır.

**Cədvəl 6. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin
2017-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iqtisadi göstəriciləri**

№	İqtisadi fəaliyyət növləri	Subyektlərin sayı, KOS	Mal, iş və xidmətlərin dəyəri, mln manat	Pərakəndə satış dövriyyəsi, mln manat	İnvestisiya qoyuluşları, mln manat
1	Kənd təsərrüfatı	3222	108.7	-	570.0
2	Sənaye	6875	603.0	8.0	445.4
3	Mədəncixarma	347	24.9	0.4	-
4	Emal	6169	466.7	7.6	-
5	Elektrik-qaz enerjisi	130	75.5	-	-
6	Su təchizatı	229	35.8	-	-
7	Tikinti	2802	377.5	7.6	1185.7
8	Ticarət	72925	2848.9	568.4	253.6
9	Nəqliyyat və anbar	29144	719.9	1.6	73.7
10	Turizm	16897	818.0	2.5	213.8
11	Rabitə və informasiya	858	110.2	1.9	-
12	Daşınmaz əmlak	2083	61.8	1.8	-
13	Təhsil	885	24.3	-	75.4
14	Səhiyyə və sosial xidmət	783	45.5	-	147.6
15	Digər	33129	551.8	23.1	212.4
16	Cəmi	169603	6269.7	391.99	3298.6

Mənbə: DSK, <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
(05.03.2019)

Sözsüz ki, bir sıra strateji prioritet sahələr istisna olmaqla (kənd təsərrüfatı və s.) sahibkarlıq subyektlərinin əldə etdiyi mənfəət hər bir vergi ödəyicisi kimi vergi yükü daşımaqdadır.

Müəssisə və təşkilatların mənfəətinin bölgüsü vergitutma məqsədləri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onun iqtisadi göstəricilərində əmək haqqı, bazar qiymətlərində ÜDM və sərəncamında qalan gəlirləri təhlil olunur. Bunları nəzərə alaraq, aşağıdakı cədvəldə vergitutma məqsədləri üçün müəssisələrin ümumi mənfəətinin həcmi göstərilmişdir. Bu

Cədvəl 7-də istehsal və idxala vergilər, subsidiyalar ümumi mənfəətin həcminə təsir göstərən amillərdir. Lakin, vergitutma məqsədləri baxımından bazar qiymətlərində ÜDM və müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət həcmnin də təhlili vacibdir. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə müəssisə və təşkilatların mənfəəti 2014-2016-cı illər ərzində artan tempdə davam etmişdir.

Cədvəl 7. İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə müəssisə və təşkilatların mənfəəti (milyon manat)

Əməliyyatlar və balanslaşdırıcı maddələrin kodu və adı		2014	2015	2016
1	İşçilərin əmək haqqı	10560.5	10965.0	11740.6
2	İstehsala və idxala vergilər	4851.7	5424.2	5662.8
3	<i>o cümlədən:</i>			
4	məhsullara	4236.6	4650.8	4511.5
5	idxala	365.2	386.1	598.4
6	digər	249.9	387.3	552.9
7	Subsidiyalar	-188.8	-177.9	-188.4
8	Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	43790.7	38168.7	43210.2
9	Bazar qiymətlərində ÜDM	59014.1	54380.0	60425.2
19	Sərəncamda qalan xalis gəlir	54400.1	49623.5	53460.4

Mənbə: DSK , <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
(05.03.2019)

Cədvəldən göründüyü kimi 2016-cı il üzrə müəssisə və təşkilatların sərəncamda qalan mənfəətinin ümumi həcmi 53.5 milyard milyon manat civarında olmuşdur. İdxal və istehsala hesablanmış vergilərin ümumi həcmi isə 5.5 milyard manat olmuşdur.

2.2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi tənzimlənməsi problemləri

Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səmərəli biznes mühiti formalaşdırılması və sahibkarlıq subyektlərinin dövlət strukturlarında qeydiyyatda alınması proseslərinin asanlaşdırılması məqsədi ilə AR Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin “Sahibkarlıq subyektləri fəaliyyətinin bir pəncərə prinsipi altında təşkili proseslərinin təmin olunması tədbirləri haqqında” 25.10.2007-ci il tarixli sərəncamla sahibkar subyektlərinin vahid qaydada dövlət qeydiyyatı və uçotunun aparılması VN-ə həvalə edilmişdir. “Bir pəncərə” sisteminin tətbiq edilməsindən sonra Azərbaycanda biznes fəaliyyətinə başlanması prosedurları 15-dən 2-ə və buna görə sərf edilən zaman 30-dan 2 günə endirilmişdi. Bu sistemin tətbiq edilməsindən dərhal sonra qeydiyyatdan keçən hüquqi və fiziki şəxslərin sayı da artmışdır.

“Doing Business 2017” hesabatlarına görə 2009-2016-cı illər ərzində AR-da aparılmış 27 sayda islahatdan 7-ə qədəri qeydiyyat sahəsi, 5-ə qədəri vergiqoymayla əlaqədar olub. “Biznesə başlanma” göstəricisində ölkəmiz üçün müəyyən olunmuş “Etalon Qanunvericiliyə Yaxınlıq” (EQY) əmsalı 97.75 % təşkil etmişdir ki, bu da ölkənin dünyada beynəlxalq standart və tələblərə uyğunluğunun göstəricisidir. Bu gün ölkəmiz “Biznesə başlanma” göstəricisi üzrə dünyada beşinci, keçmiş İttifaq ölkələri üzrə isə birincici yerdə qərarlaşmışdır.

2016 və 2017-ci illər üzrə “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı” adlı sənəddə əvvəlki hesabatla müqayisə olunarsa ölkəmizin mövqeyi 3 pillə yaxşılaşaraq 138 ölkə arasından 37-ci mövqeyə qədər yüksəlmiş və bu göstərici əsasında MDB məkanında liderlik mövqeyini saxlamışdır.

VN tərəfindən vergi ödəyicilərinə “Vahid depozit hesabı ilə ƏDV üzrə elektron ödəmələrin və əvəzləşdirmələrin aparılması”, “Elektron vergi hesab-fakturalarının qəbul olunması” xidmətləri və s. bu kimi 63 adda elektron xidmət göstərilməkdədir. Həmçinin, 01.04.2017-ci ildən başlayaraq elektron qaimə-fakturanın tətbiq edilməsinə başlanılıb.

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının vergi orqanlarına gəlmədən də real vaxt rejimində qeydiyyatata alınması sistemi 2011-ci ildən tətbiq edilməkdədir, yerli hüquqi şəxslərin (MMC) dövlət qeydiyyatının elektron formada aparılmasına 2012-ci ildən başlanılıb. Vergi ödəyicilərinin elektron qeydiyyatı isə artıq elektron imza vasitəsilə reallaşdırılır.

İşə götürənlər tərəfindən muzzdlu işçilərlə bağlanmış əmək müqavilələrinə elektron nəzarətin reallaşdırılması üçün 2016-cı ilin fevral ayında VN və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi arasında elektron məlumat mübadiləsi üzrə razılaşma imzalanıb.

VM-də 129 sayda güzəştlər və azadolmalar mövcuddur. İntestisiyaların təşviq edilməsi və əlverişli biznes mühitinin formalaşması məqsədi ilə son zamanlarda VM-ə edilmiş əlavələr və dəyişikliklər nəticəsində vergi güzəşt və azadolmalarının sayı artmışdır.

XİF-in təhlilini apararkən, ilk öncə ölkənin xarici ticarətdəki mövcud durumunu qiymətləndirmək lazımdır. Aşağıdakı cədvəl 8-də Azərbaycanın xarici ticarətinin əsas göstəriciləri 2010-cu ildən cari ilə qədərki dinamikası verilmişdir.

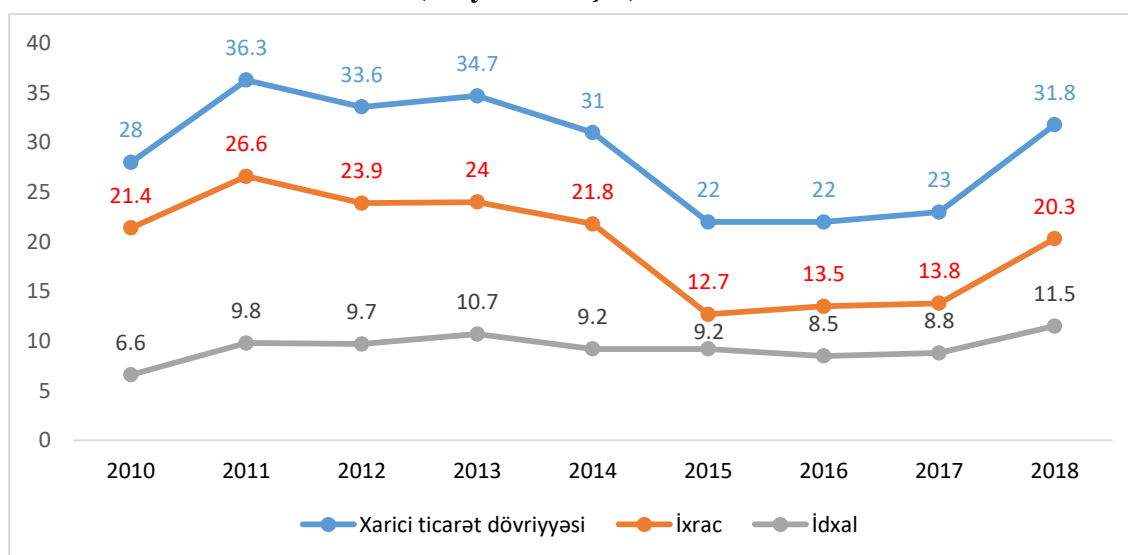
Cədvəl 8. Azərbaycanın xarici ticarətin əsas göstəriciləri (milyard ABŞ \$)

Nö	Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	Xarici ticarət dövriyyəsi	28.0	36.3	33.6	34.7	31.0	22.0	22.0	23.0	31.8
2	İxrac	21.4	26.6	23.9	24.0	21.8	12.7	13.5	13.8	20.3
3	İdxal	6.6	9.8	9.7	10.7	9.2	9.2	8.5	8.8	11.5

Mənbə: DGK, <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> (02.01.2019)

Belə ki, 2018-ci il üzrə xarici ticarət dövriyyəsi 31.8 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu da 2010-cu illə müqayisədə 13.6% artımın olduğunu deməyə əsas verir. Lakin bu trenddə ixrac göstəricilərinin qeyri-sabitlik göstərməsini müşahidə etmək olar. 2010-cu ili baza dövr kimi götürdükdə, idxalda isə artma olduğu görünür. Keçən illərlə müqayisədə isə azalmaqda olan ixracın bir qədər artdığı müşahidə olunur.

Qrafik 1. Azərbaycanın xarici ticarətin əsas göstəriciləri (milyard ABŞ \$)

Mənbə: DGK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> (02.01.2019)

Yuxarıdakı cədvəl əsasında hazırlanmış qrafik 1-dən şərh olunmuş trend aydın təsvir olunmuşdur. İdxal göstəricilərindən artan trend, digər iki göstəricidə

isə qeyri-stabil dinamika sezilməkdədir. Ölkəyə 2018-ci ildə 11.5 milyard dollarlıq məhsul gətirilmiş, ölkədən ixrac isə 20.3 milyard dollar həcmində müəyyən olunmuşdur.

2017-ci il üçün ixrac olunan əsas növ məhsulların qısa siyahısı aşağıdakı cədvəl 9-da tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 9. 2017-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan əsas əmtəələrin həcmi və dəyəri (milyon ABŞ \$)

№	Göstəricilər	Miqdar (ton, min kVt/saat, min m³)	Statistik dəyər (milyon ABŞ \$)	Ümumi ixraca nisbəti (%)
1	Xam neft	27227902.15	10706.82	77.52
2	Neft məhsulları	835452.74	339.16	2.46
3	Təbii qaz	7543483.34	1193.71	8.64
4	Elektrik enerjisi	1160196.03	50.97	0.37
5	Meyvə-tərəvəz	548998.73	502.87	3.64
6	Çay	1734.96	10.23	0.07
7	Bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar	15753.23	17.05	0.12
8	Şəkər	61206.76	39.52	0.29
9	Spirtili və spirtsiz içkilər	-	21.92	0.16
10	Kimya sənayesi məhsulları	325259.11	79.56	0.58
11	Plastmas və ondan hazırlanan məmulatlar	147873.89	101.12	0.73
12	Pambıq lifi	24655.69	33.75	0.24
13	Pambıq iplik	7028.61	15.92	0.12
14	Qara metal və ondan hazırlanan məmulatlar	163994.87	82.89	0.60
15	Allüminium və ondan hazırlanan məmulatlar	59579.85	117.67	0.85
16	Digərləri	-	498.50	3.61

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi, <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> (02.01.2019)

Cədvəl 9-dan görünür ki, hər il olduğu kimi bu il də xam neft ixracı xüsusi çəkiddə (77.5%) üstünlük təşkil etməkdədir. Ölkənin neft ixrac edən ölkəsi olmasına baxmayaraq, qeyri-neft sektorunun diversifikasiyalı inkişafı siyasəti nisbətən də olsa ixrac göstəricilərində müşahidə olunur. Həmin il ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 576.6 milyon dollar həcmində kənd təsərrüfatı ixracı olmuşdur. Eyni zamanda kimya sənayesi məhsulları 79.6 milyon dollar, plastmas

və ondan hazır olan məhsullar isə 101.1 milyon dollar, metallurgiya (qara və əlvan) məmulatlarının dəyərləri həcmi 200.6 milyon dollar təşkil etmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə isə ölkəyə idxal olunan məhsulların natural və dəyər ifadəsində həcmi göstərilmişdir:

Cədvəl 10. 2017-ci ildə Azərbaycana idxal olunan əsas əmtələrin həcmi və dəyəri (ton, min ABŞ \$)

№	Göstəricilər	Miqdar (ton)	Statistik dəyər (min ABŞ \$)	Ümumi ixraca nisbəti (%)
1	Ət	40101.81	63128.12	0.72
2	Süd	8872.91	14344.20	0.16
3	Kərə yağı və süddən hazırlanmış yağlar	13811.07	66900.27	0.76
4	Meyvə-tərəvəz	280025.96	132381.84	1.51
5	Çay	13585.45	53984.09	0.61
6	Buğda	1274434.18	227167.82	2.59
7	Bitki və heyvan mənşəli piy və yağlar	151982.80	148319.80	1.69
8	Şəkər	368724.27	169756.96	1.93
9	Tütün və tütün məmulatları	-	166527.87	1.90
10	Sement	30504.58	6966.36	0.08
11	Əczaçılıq məhsulları	15650.07	249015.83	2.84
12	Plastmas və onlardan hazırlanan məmulatlar	181539.62	318227.10	3.62
13	Oduncaqlar və ondan hazırlanan məmulat	-	212848.91	2.42
14	Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulat	804809.52	885767.10	10.09
15	Maşın, mexanizm, elektrik aparatı, avadanlıqlar və onların hissələri	-	1866664.76	21.26
16	Nəqliyyat vasitələri və onların hissələri	-	1078789.51	12.28
17	Mebel və onun hissələri	-	85313.34	0.97
18	Digərləri	-	2508068.25	28.55

Mənbə: DGK, <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziiyeti-haqqinda/> (02.01.2019)

10-cu cədvəlin məlumatları təhlil olunarkən aydın olur ki, 2017-ci il ərzində maşın, texnika, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və onların ehtiyat hissələri, əczaçılıq məhsulları, dərman vasitələri daha çox idxal edilmişdir. Belə ki, 2017-ci il ərzində 1.9 milyard dollar həcmində maşın, avadanlıq və mexanizmlər, 1.1 milyard dollar həcmində nəqliyyat vasitələri ölkəyə idxal edilmişdir.

Cədvəldən əldə olunan məlumatların təhlili onu göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının (ət, süd, meyvə-tərəvəz, çay və buğda) ümumilikdə ölkəyə idxalı təqribən 500 milyon dollar civarındadır.

Cədvəl 11. 2017-ci ildə xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən subyektlər haqqında məlumatlar (ədəd və milyon ABŞ \$)

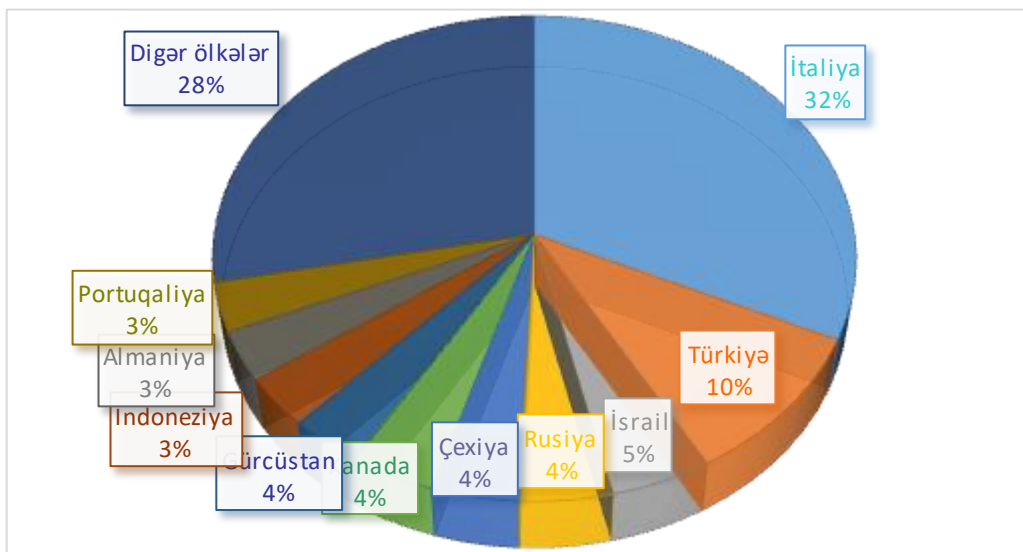
Nö	Göstəricilər	Miqdarı (ədəd)	İxrac məbləği (milyon ABŞ \$)	İdxal məbləği (milyon ABŞ \$)
1	XİF iştirakçılarının sayı	16086	13811.63	8782.01
2	Fiziki şəxslər	10073	177.22	487.97
3	Hüquqi şəxslər <i>o cümlədən,</i>	6013	13634.41	8294.04
4	Dövlət bölməsi	243	8832.57	1190.56
5	Özəl bölmə	5770	4801.84	7103.48
6	Xarici ölkələrin sayı <i>o cümlədən,</i>	187	13811.63	8782.01
7	MDB ölkələri	9	1050.07	2396.24
8	Aİ ölkələri	28	7452.32	1942.93
9	Digər ölkələr	150	5309.24	4442.84

Mənbə: DGK, <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> (02.01.2019)

11 №-li cədvəldə iə XİF-in subyektləri haqqında qısa statistika verilmişdir. Belə ki, 2017-ci il ərzində 16086 fiziki və hüquqi şəxs ölkə üzrə idxal-ixrac münasibətləri qurmuşdur.

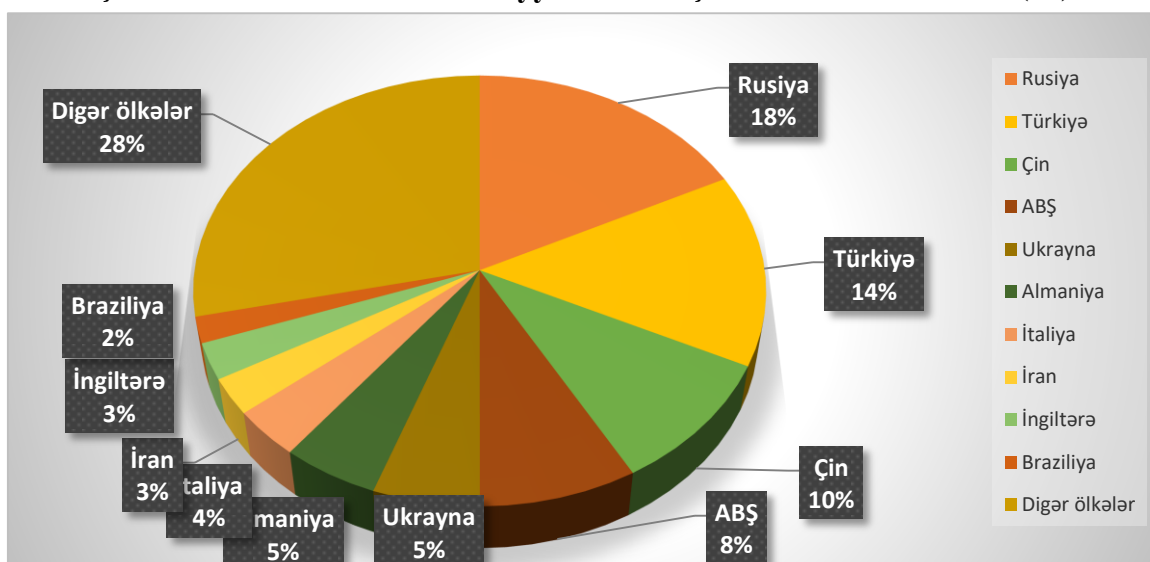
İxrac və idxalın ölkələr üzrə bölgüsü isə aşağıdakı diaqramlarda (şəkil 3 və şəkil 4) aydın təsvir edilmişdir:

Şəkil 3. 2017-ci ildə ixrac əməliyyatlarında iştirak edən əsas ölkələr (%)

Mənbə: DGK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.
<http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> (02.01.2019)

Şəkil 4. 2017-ci ildə idxal əməliyyatlarında iştirak edən əsas ölkələr (%)

Mənbə: DGK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

<http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/>
(02.01.2019)

Belə ki, ixracda əsas paya malik olan ölkələr İtaliya, Türkiyə, İsrail və Rusiya olsa da, idxalda Rusiya, Türkiyə, Çin və ABŞ hesab olunur.

Yuxarıdakı cədvəllərin təhlili əsasən XİF-in statistik göstəricilər əsasında qiymətləndirilməsidir. Lakin, bu fəaliyyətin vergiyə cəlb olunması, onlardan büdcəyə daxilolma həcminin müqayisəsi də tədqiqat obyektidir. Məhz, cədvəl 12-də XİF üzrə büdcəyə daxilolmaların həcmi verilmişdir. Bu cədvəldə 2017-ci il üzrə gömrük rüsumları, ƏDV, aksiz və yol vergisi əsasında XİF strukturu təhlil edilmişdir

Cədvəl 12. 2017-ci ildə xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə büdcə daxilolmaları (milyon manat)

Nö	Gömrük ödənişləri	Statistik dəyər (milyon manat)	Xüsusi çəkisi (%)
1	Gömrük rüsumları	706.9	27.1
2	ƏDV	1773.2	68.0
3	Aksizlər	93.9	3.6
4	Yol vergisi	34.8	1.3
5	Cəmi	2608.8	100

Mənbə: DGK, <http://customs.gov.az/az/faydali/budce-daxilolmalari/>
(02.01.2019)

Bu cədvəl göstəricilərindən görünür ki, XİF üzrə büdcə daxilolmalarında ən əhəmiyyətli (95.1%) gəlir mənbəyi ƏDV (1.7 milyard AZN) və gömrük rüsumlarıdır (707 milyon AZN).

XİF-in təhlil olunması zamanı xarici investisiyaların qoyuluşu strukturunu da qiymətləndirmək vergi tənzimlənməsi baxımından önəmli məsələlərdən biridir. Çünki, hal-hazırda iqtisadi siyasətin prioritet sahəsi olan qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunması prizmasından əlverişli vergi mühitinin və vergi mexanizminin düzgün müəyyənəşdirilməsi gərəkdir.

**Cədvəl 13. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi
(milyard ABŞ \$)**

№	Göstəricilər	2013	2014	2015	2016	2017
1	Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları	27.34	27.91	19.55	14.23	13.85
2	Daxili investisiyalar	16.80	16.21	8.83	4.07	4.73
3	Xarici investisiyalar <i>o cümlədən</i>	10.54	11.70	10.72	10.16	9.12
4	Maliyyə investisiyaları	2.66	1.88	2.21	2.20	1.78
5	Birbaşa investisiyalar <i>o cümlədən</i>	5.98	8.05	7.48	7.32	5.71
6	neft sektoruna	4.94	6.73	6.62	5.62	4.90
7	neft bonusu	0.0024	0.017	0.002	0.0001	0.0014
8	qeyri-neft sektoruna	1.04	1.32	0.86	1.71	0.81
9	digər investisiyalar	1.91	1.76	1.02	0.64	1.62

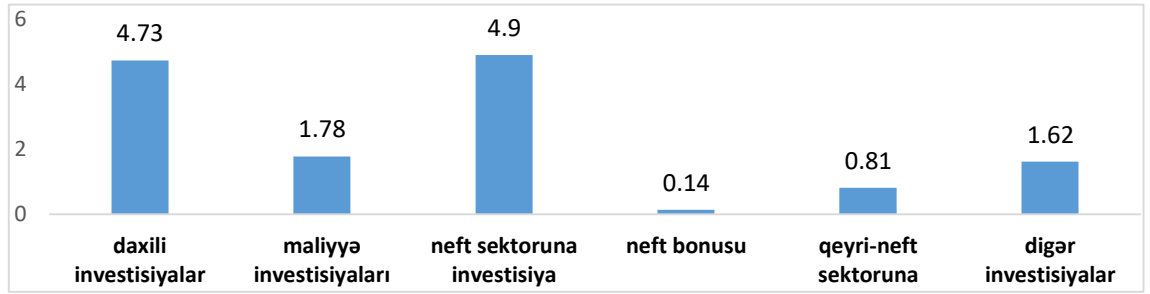
Mənbə: DSK, www.stat.gov.az/source/finance/ (12.04.2019)

Bu cədvəldən görüldüyü kimi, xarici investisiyaların həcmi təəssüflər olsun ki, azalan trendlə davam etməkdədir (9.1 mlrd dollar). Son 5 il ərzində 13.5% aşağı düşmüşdür. O cümlədən birbaşa və portfel investisiya həcmi də aşağı düşmüşdür. Qeyri-neft sektoruna olan investisiyaların həcmində 2016-cı il üzrə nisbətən artım olsa da (1.7 milyard dollar) sonrakı il ərzində yenidən enmişdir. 2018 və 2019-cu illərdə aparılan vergi islahatları və sahibkarların inkişafına yönəlmiş vergi dəyişikliklərinin nəticələrinin bu il üzrə xarici investisiya həcmində də müsbət saldoya keçid edəcəyi tərəfimizdən proqnozlaşdırılır.

2017-ci il üzrə iqtisadiyyata yönəlmiş investisiyaların strukturunun yuxarıdakı cədvəl məlumatlarından görünür ki, daxili investisiyaların həcmi 4.7 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. 6.0 milyard ABŞ dolları həcmində isə birbaşa investisiya qoyulmuşdur ki, onun da əsas qismi neft sektoruna olan investisiyalardır (4.9 mlrd. ABŞ dolları).

Bu məlumatlar əsasında histoqram şəkil də təsvir etməklə söylənən fikirləri daha aydın müşahidə edə bilərik:

Şəkil 5. 2017-ci ildə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi (milyard ABŞ \$)

Mənbə: DSK və DGK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.
www.stat.gov.az/source/finance/ (12.04.2019)

Qeyd olunan vergi islahatları AR-də vergi sistemində milli iqtisadiyyat əsasında dayanıqlı inkişafın təminatı istiqamətində daha da mürəkkəb tələbləri yüksək keyfiyyətlə icra etmək üçün geniş imkanlar yaratmaqdadır. Azərbaycanın müasir vergi sistemi beynəlxalq iqtisadi mühitin təsirlərinə və milli iqtisadiyyatın innovativ inkişaf tələblərinə uyğunlaşmaq qabiliyyəti əldə etmiş, onun çevikliyi və dayanıqlığı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizin vergi sistemi özünün idarəetmə, kadr, inzibati, texniki və digər imkanları ilə aşağıda göstərilən modernləşmə istiqamətləri üzrə mürəkkəb vəzifələrin yüksək səviyyədə icrası üçün böyük potensiala malikdir:

1. Ölkənin vergi və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün vergi sisteminin rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
2. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik baxımından prioritet sahələrinin seçilməsi və vergi sisteminin həmin sahələr üzrə differensiasiyasının təmin olunması;
3. Vergilərin fiskal funksiyası ilə yanaşı tənzimləyici funksiyasının daha da gücləndirilməsi;
4. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin mürəkkəbləşməsi ilə vergi inzibatchılığının inkişafının paralelliyinin təmin edilməsi;
5. Davamlı investisiya fəaliyyətinin (sosial, ekoloji və korporativ məsuliyyət dəyərlərinə əsaslanan investisiya fəaliyyəti) təşviqi;

III Fəsil İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİTUTMA MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Xarici ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin vergitutma mexanizminin təhlili və qiymətləndirilməsi

Beynəlxalq vergi təcrübəsini tədqiq etməzdən əvvəl ilk növbədə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinin vergi sistemlərində baş verən dəyişikliklərin təhlil olunması vacibdir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində vergi sisteminin inkişafında əsas faktor kimi dünya iqtisadiyyatında sürətli inteqrasiya prosesinin getməsidir. Müxtəlif ölkələrin təsərrüfat subyektləri arasındakı iqtisadi münasibətlərin artması, kapitalın ölkələr arasında sürətli hərəkəti, işçi qüvvəsinin miqrasiyası vergi ödəyicisinə birdən artıq ölkədə fəaliyyət göstərməsi imkanı əldə etməsinə, bu da öz növbəsində vergilərin bir hissəsinin digər ölkələrdə ödənilməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə isə dünya iqtisadiyyatında kapitalın aşağı vergi yükü olan ölkələrə axıb getməsinə səbəb olacaq. Həmçinin hazırda dünya iqtisadiyyatında qloballaşma şəraitində ölkələr arasındakı vergi rəqabətinin kəskinləşməsi müşahidə olunur. Bu da öz növbəsində ofşor zonaların və güzəştli vergi rejimi ərazilərin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələr ofşor zonaların ləğv olunmasına istiqamətlənmiş siyasət yeritmələrinə baxmayaraq, eyni zamanda hazırkı şəraitdə bu zonalarla müqayisədə öz vergi sistemlərini əlverişli mühit yaradılması istiqamətində inkişaf etdirirlər. Bu öz əksini ixracın stimullaşdırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində vergi güzəştlərinin verilməsində tapmaqdadır. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, inkişaf etmiş ölkələr nadir hallarda xarici ölkədə əldə olunan gəlirlərə vergi kreditlərini tətbiq edirlər. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdən çıxan kapital öz növbəsində sonradan bu kapitaldan əldə olunan gəlir şəklində yenidən öz ölkəsinə qayıdacaqdır. Həmçinin bu dövlətlər belə hesab edirlər ki, sərt vergi sistemi iri kompaniyaların ölkəni tərk etməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də, hal-hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələri beynəlxalq münasibətlərdə vergi rəqabətinin

aparılması istiqamətində vergi siyasətini həyata keçirirlər (Kərimov C.H., Qələndərova Ü.M., 2017, s.52).

İnkişaf etmiş ölkələrdə korporativ vergitutmada vergi öhdəliklərinin azaldılmasına səy göstərməsi müşahidə olunur. Belə ki, korporasiyalar mənfəət vergisinə cəlb olunduqdan sonra mənfəətin yenidən bölüşdürülməsi ilə ödənilən dividendlərdən də vergi tutulması ərəfəsində vergi yükü xeyli artırılmış olur.

İnkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin son illərdə daha çox cəlb edən tərəflərindən biri kimi dolayı vergilərin payının artırılmasıdır. Son illər bu ölkələrdə istehlak vergilərinin payı artaraq, ümumi strukturda 12%-dən 18%-ə yüksəlmişdir. Bununla yanaşı Avropa Birliyinə daxil olmaq üçün əsas şərtlərdən biri kimi ƏDV-nin vergi sistemində daxil edilməsi, bu sahədə dolayı vergilərin payının daha da genişlənməsinə səbəb olur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin vergi sisteminin təhlili belə bir nəticə əldə olunmasına gətirib çıxarır ki, bu dövlətlərin vergi siyasəti daha çox investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasına istiqamətlənir. Eyni zamanda ölkələrin bir çoxunda əsas yeri dolayı vergilər təşkil etməklə, bu vergilər fiskal baxımdan ölkələr üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq vergi təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının tədqiq edilməsi nəticəsində dünyanın başlıca inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərinin vergi sistemi təhlil olunaraq, oradakı vergi yükünün səviyyəsinin müəyyən olunması, eyni zamanda Azərbaycanın bu ölkələrlə müqayisədə vergi yükünün hansı səviyyədə olması əsas götürüləcəkdir. Belə ki, bundan əvvəlki bölmələrdə vergi yükü tədqiq olunmuş və dünyanın bir sıra ölkələri ilə Azərbaycandakı vergi dərəcələri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bundan başqa bu ölkələrdə vergi nəzarətinin təşkili, vergi güzəştləri və vergi siyasətinin müxtəlif istiqamətləri öyrənilərək onların Azərbaycanın gələcək vergi siyasətində hansı səviyyədə tətbiq oluna bilməsi imkanları tədqiq edilmişdir.

Beynəlxalq vergi təcrübəsinin təhlil olunması və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının müəyyən olunması məqsədilə, tədqiqat işini əsasən inkişaf etmiş Avropa ölkələri təmsalında həyata keçirməyimiz məqsədəuyğun hesab edilir. Bu

məqsədlə aparılan tədqiqat işi ayrı-ayrı ölkələrin timsalında vergi siyasətinin müxtəlif tərəflərinin təhlil olunmasına istiqamətlənəcəkdir. Bu öz əksini xüsusi olaraq vergi nəzarətinin və onun tərkib hissəsi olan vergi yoxlamalarının öyrənilməsində göstərəcəkdir. Vergi yoxlamaları vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində başlıca vasitə hesab olunur.

Şimali Avropa ölkələri olan İsveç və Norveçdə sahibkarlıq subyektlərində ümumi dövriyyənin məbləği müəyyən edilmiş həddi keçdikdə həmin şəxslərin ƏDV-nin qeydiyyatı xüsusi formada aparılır. Belə ki, İsveçdə dövriyyə məbləği bir milyon İsveç kronunu keçərsə, həmin şəxs yerli vergi orqanında ƏDV-nin ödəyicisi kimi qeydiyyata alınır. Əgər dövriyyə müəyyən edilmiş məbləğdən aşağıdırsa, onda qeydiyyat məcburi xarakter daşımır. Gördüyümüz kimi bizim respublikamızda da bu təcrübədən istifadə olunur. Burada əsas məqsəd kimi, ƏDV üzrə vergidən yayınma hallarının qarşısını almaq və ƏDV-dən nəzarət vasitəsi kimi istifadə etməkdir (Kərimov C.H., Qələndərova Ü.M., 2017, s.53).

İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin bir hissəsində məhdud məsuliyyətli müəssisələrin təşkil olunması zamanı minimum niuzamnamə kapitalının həcmi təyin olunur. Misal üçün, Finlandiyada bu məbləğ 5000 fin markası təşkil edir. Respublikamızda isə xarici dövlət rezidenti vergi ödəyicisi kimi qeydiyyata alınarkən həmin rezidentdən olduğu ölkədən ticarət reyestrindən çıxarış tələb olunur. Bu sənəd qeydiyyat üçün təqdim olunan sənədlərə daxil edilir. Ticarət reyestrindən çıxarışda həmin müəssisənin olduğu dövlətdə fəaliyyətini həyata keçirdiyi müəssisənin nizamnamə kapitalının həcmi də öz əksini tapır. Bəzi hallarda əlverişli vergi mühitindən istifadə edərək bir çox müəssisələr Azərbaycana vergi sığınacağı kimi də axın göstərə bilirlər. Bu baxımdan da həmin müəssisələrdən dünya təcrübəsində istifadə olunan göstərici kimi ödənilmiş nizamnamə fondunun məbləği haqqında sənədin tələb olunması zəruridir. Bunun vasitəsilə həmin müəssisənin Azərbaycandakı gələcək fəaliyyəti təhlil oluna bilər.

Fransa timsalında vergi yoxlamalarını həyata keçirən üç idarəetmə bölməsini göstərə bilərik. Bunlar:

- DVNİ (Direction des Verifications Nationales et Internationales). Bu qurum böyük şirkətləri yoxlayır;
- DİRCOFİ (Direction des Services Fiscaux). Bu qurum orta ölçülü firmalarda vergi yoxlamalarını həyata keçirir;
- DSF (Direction des Services Fiscaux). Bu qurum isə kiçik firmalarda vergi yoxlamalarını həyata keçirir.

Fransada böyük firmalar qrupuna dövryyəsi 150 milyon avro məbləğindən yuxarı olanlar aid edilir. Fransada vergi yoxlamalarının strateji xətti aşağıdakılardan ibarətdir:

- yoxlama işçilərinin yüksək təcrübəyə malik olmaları;
- yoxlamalarının daha çox holdinq şirkətlərdə aparılması;
- yoxlamalar zamanı “vergi ödəyicisinin hüquqlarının” daim göz önündə saxlanması.

İtaliyada Maliyyə Nazirliyinin tərkibində vergi məsələləri ilə məşğul olan “Gəlirlər idarəsi” və ya “Gəlir siyasəti” adı ilə mövcud olan departament fəaliyyət göstərir. İtaliyanın Maliyyə Nazirliyi nəzdində gözə çarpan əsas fərqli cəhətlərdən biri kimi “Gəlir idarəsi”ndən başqa vergi polisinin mövcud olmasıdır. Bu bölmənin əsas vəzifəsi vergi ödəyicilərindən lazım olan hesabatları qəbul edilərək yoxlanılması məqsədilə digər bölmələrə təqdim edilməsidir (Kərimov C.H., Qələndərova Ü.M., 2017, s.54).

Belçikada “Inspection Speciale des Import” adlı və tərcüməsi “Mütəxəssis vergi müfəttişliyi” adlı qurum mövcuddur. Bu qurum bütün ölkə üzrə vergi yoxlamasını həyata keçirən bir orqandır. Bu qurum 14 dekabr 1978-ci ildə təsis edilmiş və bütün vergi bölmələrində ixtisaslı kadrları əhatə etməklə “vergi komandası” şəklində fəaliyyət göstərir. Əsas vəzifəsi vergidən yayınma hallarının aşkar edilməsidir. Fəaliyyət dairəsi kimi ƏDV, gömrük vergiləri və birbaşa vergilərin yoxlanılmasını əhatə etməkdir. Bu qurumda yüksək peşəkar kadrlar çalışaraq, yalnız Maliyyə Nazirliyi deyil, eyni zamanda digər Nazirliklərdən də peşəkar işçilər buraya cəlb olunmuşdur.

İngiltərədə böyük firmalarda vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədi ilə müvafiq halları nəzarətdə saxlayan xüsusi Dairə (Special Compliance Office) mövcuddur. Buraya vergi yoxlamasına əsas verən dəlillərin böyük bir hissəsini yerli vergi dairələri göndərir. Eyni zamanda başqa mənbələrdən də əldə edilən məlumatlar əsasında vergi yoxlamaları təşkil olunur.

ABŞ-da vergilərin toplanması işini Gəlir İdarəsi (İRS- İnternal Revenue Service) həyata keçirir. Gəlir İdarəsi federal gəlir vergisi, vərasət vergisi və digər vergilərin toplanması və vergi qanunvericiliyinin qorunmasına xidmət edir. “Alkoqol, tütün və atəşli silahlar” bürosu adlanan qurum istehlak vergilərinin, Gömrük İdarəsi isə gömrük vergilərinin toplanmasını həyata keçirir. ABŞ-da Maliyyə Nazirliyində işləyən 154 min nəfərin 116 min nəfəri Gəlirlər İdarəsində çalışır.

Vergi müfəttişləri şirkətlərin təqdim etdiyi bəyannamələrin yoxlanmasını həyata keçirir. Bu sahədə mühasibat uçotu üzrə ixtisasa malik mütəxəssislər çalışa bilərlər. Vergi müfəttişləri vergi yoxlamalarını vergi ödəyicisinin iş yerində həyata keçirirlər. ABŞ-da çox böyük şirkətlərdə isə vergi yoxlamalarını vergi müfəttişlərindən təşkil olunan qruplar yoxlayırlar. Bu qruplara iqtisadçılar, mühəndislər və beynəlxalq səviyyəli mütəxəssislər də cəlb edilir. ABŞ-da bəzi çox böyük şirkətlərdə yoxlama işçilərinə tez-tez rast gəlinir.

Vergi-nəzarət müfəttişləri vergi bəyannamələrini vergi dairəsində yoxlamadan keçirirlər. Bu sahədə elə də yüksək mühasibat biliyinə malik şəxslərin işləməsi vacib deyil.

Xidmət mərkəzləri ABŞ-da Transmilli korporasiyalarda vergi yoxlamalarını xüsusi təhsil almış Gəlir İdarəsinin işçiləri həyata keçirirlər.

Almaniyada vergi yoxlamalarının aparılması baxımından firmalar 4 qrupa bölünürlər: Böyük, orta, kiçik və çox kiçik firmalar. Orta, kiçik və çox kiçik firmalarla vergi yoxlamalarını yerli bürolar həyata keçirirlər. Böyük firmalarda yoxlamalar isə özəl yoxlama büroları tərəfindən aparılır. Almaniyada yoxlanılacaq firmanın seçilməsi prinsipinə gəldikdə burada orta, kiçik və çox kiçik firmalarda hər hansı bir əhəmiyyətli şübhə yoxdursa, yoxlamalar əsasən seçmə metodla həyata

keçirilir. Almaniyada holdinqlərin yoxlanılması özünəməxsus bir formada həyata keçirilir. Burada vergi yoxlamaları holdinqin tərkibinə daxil olan bütün firmalarda eyni vaxtda həyata keçirilir. Başqa sözlə desək, ayrı-ayrı şirkətlərdə aparılan yoxlamalarda belə vergi bürolarının işçiləri bütün yoxlama prosesində bir-biri ilə sıx əlaqədə olaraq yoxlama prosesini qarşılıqlı sürətdə təhlil edirlər.

Almaniyada xarici-iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan firmaların yoxlanılmasının elə də fərqli xüsusiyyətləri olmasa da, başlıca olaraq buradakı vergi yoxlamalarını Federal Maliyyə Bürosu həyata keçirir. Federal Maliyyə Bürosunun tərkibində xüsusi bir bölmə mövcuddur. Bu xüsusi bölmə əsasən əyalət vergi bölmələri vasitəsi ilə xarici-iqtisadi fəaliyyət çərçivəsində olan firmalarda vergi yoxlamalarını həyata keçirirlər. Bu büronun əsas vəzifəsi beynəlxalq vergiləndirmə ilə əlaqədar məsələləri araşdırmaqdır. Bu büronun tərkibində ayrı-ayrı sahələr üzrə ixtisaslaşmış vergi işçiləri çalışır.

Bundan əvvəlki ölkələrdə olduğu kimi İspaniyada da böyük ölçüsü müəssisələrin yoxlanılması xüsusi formada həyata keçirilir. İspaniyada böyük ölçülü vergi ödəyicisi anlayışına illik dövriyyəsi 6 milyon avrodan yuxarı olanlar aid edilir. İspaniyada böyük ölçülü müəssisələr digərləri ilə müqayisədə vergi orqanlarına daha çox hesabat və bəyannamə verilməsi, eyni zamanda bu bəyannamələrin internet vasitəsi ilə göndərilməsi və hesabatların saxlanılması vasitəsi kimi, kağız üzərində olmaqla yanaşı elektron daşıyıcılarında da saxlanmasına görə də fərqlənirlər. İspaniyada vergi yoxlamaları, xüsusilə də böyük firmalarda, həm vergi idarələri, həm də yoxlama bölmələri tərəfindən həyata keçirilir. Vergi idarələri tərəfindən yoxlamalar vergi bəyannamələrinin nəzərdən keçirilməsi, məlumatların təhlil olunması və digər vasitələrlə aparılır. Bu yoxlamalar vergi ödəyicisi tərəfindən bəyannamə təqdim olunduqdan dərhal sonra həyata keçirilməyə başlanılır və nisbətən qısa bir müddəti əhatə edir. Bundan fərqli olaraq yoxlama bölmələri tərəfindən həyata keçirilən vergi yoxlamalarının uzun müddət davam etməsi və vergi ödəyicisinin iş yerində aparılması ilə fərqlənir.

Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə əsas istiqamət kimi vergi yoxlamalarında iri vergi ödəyicilərini qruplaşdırmaq, həmçinin xarici-iqtisadi fəaliyyətlə məşğul

olan vergi ödəyicilərində vergi yoxlamalarını xüsusi formada həyata keçirməkdir. Bunları nəzərə alaraq respublikamızda da vergi nəzarətini təkmilləşdirmə məqsədilə əsasən də iri ödəyiciləri və xarici-iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan vergi ödəyicilərində həyata keçirilən vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, dünya təcrübəsinin bu sahəyə tətbiqi ilə həm bu sahənin inkişaf etdirilməsi, həm də beynəlxalq vergi münasibətlərinə inteqrasiya olunmaq üçün qabaqcıl ölkələrdə mövcud olan vəziyyəti təhlil etmək və nəticə çıxarmaq zəruri sayılan istiqamətlərindən biridir. Bu baxımdan tədqiqat obyektini olaraq son illərdə inkişaf etmiş Avropa ölkələrində vergi yoxlamalarında iri vergi ödəyicilərinin seçilməsi baxımından qəbul olunan əsas prinsip və meyarları nəzərdən keçərək.

İnkişaf etmiş Avropa ölkələrində vergi nəzarəti baxımından iri vergi ödəyicilərinin seçilməsi aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən edilir:

- ümumi dövriyyə;
- aktivlərin ümumi məbləği;
- firmanın fəaliyyəti istiqaməti, yəni bank şirkəti, xarici investisiyalı müəssisə;
- işçilərin sayı;
- ümumi əmək haqqı fondu;
- ödənilmiş vergilərin məbləği;
- hodinq şirkəti olması.

Yuxarıda göstərdiyimiz və inkişaf etmiş avropa ölkələrini əhatə edən qısa icmal onu söyləməyə əsas verir ki, bu ölkələrdə büdcənin əsas hissəsini təmin edən şəxslər qismində iri vergi ödəyiciləri çıxış etdiyi üçün onlara nəzarət olunması və fəaliyyətlərinin operativ təhlili daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri

İqtisadiyyatın liberallaşması və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi uzun zamandan bəri siyasi və elmi müzakirələrin predmeti olmasına baxmayaraq, lakin müdaxilə dərəcəsinin ölçülməsi və müdaxilənin optimal dərəcənin tapılması ciddi elmi problem olaraq qalmaqdadır. Daha dəqiq desək, iqtisadiyyata bütünlükdə

dövlət müdaxiləsinin kəmiyyət cəhətdən ölçülməsi müasir iqtisadiyyat elmində aparılmır. Lakin belə bir ölçmənin mümkün olması və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal sahəsinin elmi cəhətdən müəyyən edilməsi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, iqtisadiyyatın çox dar sahələrində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə bağlı müqayisəli qiymətləndirmələr aparılır. Məsələn, Freyzer İnstitutu, Heritage Fondu, Dünya Bankı, Dünya İqtisadi Forumu və sair təşkilatlar iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi ilə bağlı müqayisəli qiymətləndirmələr aparırlar. Bu cür qiymətləndirmə aparılmasının həm elmi, həm də təcrübi əhəmiyyəti vardır. Lakin, bu qiymətləndirmələr bəzi ciddi çatışmazlıqlarla üzləşməkdədir. Məsələn, müqayisəli qiymətləndirmə metodları ölkələrin müxtəlif sahələrdə “şaqli” reyting cədvəllərinin qurulması və sıralanması ilə nəticələnir. Bu qiymətləndirmə metodu hər hansı bir ölkədə bütünlükdə dövlət müdaxiləsinin səviyyəsini qiymətləndirməsinə imkan vermir.

Hər bir ölkədə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi müxtəlif sahələrdə müxtəlif dərəcədə özünü biruzə verir. Məsələn, kənd təsərrüfatı sahəsində, sənayedə, xarici iqtisadi əlaqələrdə, vergi sistemində və sair. Odur ki, dövlət müdaxiləsinin bütünlükdə qiymətləndirilməsi üçün bu sahələrin hər birində ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilmənin aparılmasına ehtiyac var. Məsələn, son 20 ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət müdaxiləsi torpaqların özəlləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı subyektlərindən vergilərin tutulmasının ləğv edilməsi və kənd təsərrüfatı subyektlərinə subsidiyaların verilməsi və sair kimi tədbirlərlə həyata keçirilib. Bu tədbirlərin kənd təsərrüfatı göstəricilərinə təsirini müdaxilədən əvvəl və sonrakı göstəricilər arasındakı nisbətə müəyyən etmək olar. Lakin bu nisbətin dünya ölkələrində mövcud nisbətə müqayisəsi həyata keçirilən “müdaxilə siyasətinin” nə dərəcədə doğru istiqamətdə getməsinə əminlik yarada bilər. Odur ki, ayrıca götürülmüş ölkədə bu nisbətin hesablanması hələ “optimal” yolun seçilməsinə tam əminlik yaratmır. Məsələn, Sovet sistemində olduğu kimi özəl təsərrüfatların birləşdirilməsi müəyyən dövrdə ümumi məhsulun həcmi artırmağa imkan versə də, əmək məhsuldarlığının və təşəbbüskarlığın artmasına imkan verə bilməzdi. Ola bilsin ki, “sovetsayağı” müdaxilənin çoxalması istehsal həcmi artırmaqla ölkə

üçün zəruri olan iki göstəricinin, yəni milli sərvətin və iqtisadi təhlükəsizliyin artmasına səbəb olsun. Amma üçüncü və əvvəlki iki göstəricidən heç də az əhəmiyyətli olamayan göstəricinin, yəni ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyini və əhalinin sosial rifah halını əks etdirən göstəricinin kəskin azalmasına səbəb olardı.

“İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi” anlayışı heç də hamı tərəfindən eyni mənada anlaşılmır. Məsələn, “iqtisadi azadlıq” deyəndə Heritage Fondu daha çox hökumətin nəzarət sahəsində bu və ya digər dərəcədə ola bilən və iqtisadi mühitə təsir göstərən 4 əsas aspekti nəzərdə tutur (Rzayev P.Q., 2012, s.90).

Qanunun aliliyi, hökumətin ölçüsünü, tənzimləmənin səmərəliliyi və bazarın açıqlıq dərəcəsi. “Qanunun aliliyi” aspektində isə “xüsusi mülkiyyət hüququnun qorunması” və “korrupsiyadan azadlıq” səviyyələri müəyyən edilən metodologiya ilə qiymətləndirilir. “Hökumətin ölçücü” aspektində isə “fiskal azadlığı” və “hökumətin xərcləri” qiymətləndirilir. “Tənzimləmənin səmərəliliyi” aspekti “biznes azadlığı”, “əmək azadlığı” və “valyuta azadlıqları” kimi üç amilin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Sonuncu, yəni “bazarın açıqlığı” “ticarət azadlığı”, “investisiya azadlığı” və “maliyyə azadlığı” kimi üç amilin müqayisəli qiymətləndirilməsini əhatə edir. Yuxarıda sadaladığımız amillərin müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün Heritage Fondunun reallaşdırdığı metodologiya əslində iqtisadiyyatın müəyyən sahələrində liberallaşma dərəcəsini müqayisəli şəkildə ifadə edir. İqtisadiyyatın bu mənada liberallaşma dərəcəsi ona dövlət müdaxiləsinin azalması demək deyil. Məsələn, Heritage Fondunun əsaslandığı mühüm aspektlərdən olan “qanunun aliliyi” dövlətin mühüm müdaxiləsi olmadan mümkün deyil. Onun reallaşması nəinki dövlət müdaxiləsinin olmasını tələb edir, hətta dövlətin bu sahədə gücünü artmasını zəruri edir.

Dünya Bankının hazırladığı və “Doing business” reytingləri adlandırılan müqayisəli qiymətləndirmə də iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin məhdud aspektlərini əhatə edir. “Doing business” indeksi “müəssisələrin yaradılması”, “tikintiyə icazələrin alınması”, “elektrik şəbəkələrinə qoşulma”, “mülkiyyətin qeydiyyatına alınması”, “kreditlərin alınması”, “kiçik investorların qorunması”, “vergi sistemi”, “xarici ticarət”, “müqavilələrin yerinə yetirilməsinin təmin

edilməsi”, “borcödəmə imkanının olmaması probleminin həlli” və “əmək bazarının tənzimlənməsi” kimi 11 aspekti əhatə edir. Bu aspektlər dövlətin iqtisadi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsində çox kiçik bir sferanı-biznes mühiti sferasını əhatə etdiyindən əldə olunan müqayisəli məlumatlar bütünlükdə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan vermir. Dünya İqtisadi Forumunun hazırladığı metodikaya əsaslanan “rəqabətqabiliyyətlilik reytingi” də davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində ölkələrin nə dərəcədə “güclü” olduğunu müəyyən edir.

Dünyanın əksər ölkəsini əhatə edən və hər il dərc edilən bu tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, yüksək rəqabət qabiliyyəti olan ölkələrdə insanların rifah halı da yüksəkdir. Nəzəri olaraq, belə tədqiqatlarda məqsəd ondan ibarətdir ki, dövlətlər iqtisadi inkişaf və rəqabətqabiliyyətlilik sıralamasında özlərini digər dövlətlərlə müqayisə etmək imkanı əldə edərək iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün maneələrin aradan qaldırılmasına səy göstərsinlər. “Rəqabətqabiliyyətlilik reytingi” daha çox dövlət idarəçilik institutlarının fəaliyyətindəki səmərəliliklə bağlı məlumatlara əsaslanır.

Bu tədqiqatlar əsasında hazırlanan “Qlobal rəqabətqabiliyyətlilik indeksi” (Global Competitiveness Index) 113 dəyişən əsasında tərtib edilir. Bu dəyişənlərin üçdə ikisi hər hansı ölkədə biznes mühitinin qiymətləndirilməsi üçün şirkət rəhbərləri ilə aparılan sorğu əsasında tərtib edilir. Bütün dəyişənlər 12 göstəricidə qruplaşır: institutların keyfiyyəti, infrastruktura, makroiqtisadi sabillik, səhiyyə və təhsil, ali və peşə təhsili, mal və xidmət bazarının səmərəliliyi, əmək bazarının səmərəliliyi, maliyyə bazarının inkişafı, texnoloji inkişaf səviyyəsi, daxili bazarın həcmi, şirkətlərin rəqabət qabiliyyətləri, innovasiya potensialı.

İqtisadiyyata dövlət institutlarının müdaxiləsi məsələsi neçə yüz illiklərdədir ki, siyasi iqtisadi elminin müzakirə etdiyi əsas problemlərdəndir. Merkantilistlərdən tutmuş yenikeynisçilərə qədər demək olar ki, bütün iqtisadçılar dövlət institutları ilə iqtisadi sistemin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə bu və ya digər formada toxunmuşlar. Xüsusilə, qloballaşma şəraitində dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya prosesləri ilə milli iqtisadiyyatın qorunması arasındakı ziddiyyətlər dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi məsələlərini yenidən gündəmə gətirib. Dövlətin

iqtisadiyyata müdaxiləsi nə dərəcədə olmalıdır ki, həm ölkənin iqtisadi müstəqilliyi qorunsun, həm də beynəlxalq əmək bölgüsündə geniş iştirak təmin edilsin?

Dövlət tərəfindən tənzimləmənin səmərəliliyi şərtlərinin təhlilinə ümumi metodoloji yanaşmalar öz əksini ictimai seçim (Ç.Byukenen, Q.Tullok), səmərəli gözləmələr (R.Lukas), bürokratiya, siyasi-iqtisadi tsikl və başqa nəzəriyyələrdə tapmışdır. Səmərəli iqtisadi siyasəti işləyib hazırlamaq üçün tənzimləmə ilə məşğul olan orqanın nəyə nail olmağa cəhd göstərməsi haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Dövlət tərəfindən tənzimləmənin çoxsaylı məqsədlərinin toplusuna dövlətin məqsədli funksiyası deyilir. Məqsədli funksiyanın müəyyən edilməsi siyasi strategiyanın işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar olmaqla, olduqca mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdir. Başqa sözlə, sual oluna bilər ki, hökumət qarşıya qoyulan vəzifələrin eyni vaxtda yerinə yetirilməsinə səy göstərməlidir, yoxsa həmin vəzifələr əhəmiyyətinə və vacibliyinə görə sıralanmalı, növbə ilə həll edilməlidir? Bu suala birmənalı cavab vermək düzgün deyildir. Bununla əlaqədar olaraq Norveç iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı R.Frişin fikri diqqəti cəlb edir. O, qeyd edirdi ki, dövlətin məqsədli funksiyasının formalaşması müasir iqtisad elmində həlli o qədər də asan olmayan başlıca problemdir (Saether A., Eriksen I.E., 2013).

İDT sahəsində beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, onun məqsədli funksiyasının üstünlükvermə prinsipi, yəni birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olan vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi prinsipi əsasında formalaşdırılması daha məqsəduyğundur. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının tənzimlənməsi üçün xüsusi ilə vacibdir. Əvvəla ona görə ki, dövlətin məqsədli funksiyasına cari vəziyyət çox böyük təsir gücünə malikdir. Belə bir şəraitdə problemlər çox olur və buna görə də iqtisadi siyasət işlənilib hazırlanarkən növbəlilik prinsipi əsas götürülməlidir. İkincisi, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri aparıldığı dövrdə dövlətin tənzimləmə imkanları məhdud olur. İri miqyaslı bir neçə məqsədə eyni vaxtda və dərhal nail olmaq üçün dövlətin vəsaiti çatmaya və ya azlıq edə bilər. Odur ki, müasir iqtisadi siyasət nəzəriyyəsinin əsaslarını işləyib hazırlamış Hollandiya iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı

Y.Timbergen belə hesab edirdi ki, dövlətin qarşıya qoyduğu məqsədlərin sayı bunların həll edilməsi üçün onun malik olduğu ehtiyatlardan çox olmamalıdır. İqtisad elmində buna İ.Timbergen bərabərsizliyi deyilir. Qeyd etmək olar ki, bir sıra ölkələrin çoxunda dövlət tərəfindən tənzimləmə ilə əlaqədar təcrübə toplandıqca tədriclə onun məqsədli funksiyasının miqyası məhdudlaşmışdır. XX əsrin 50-60-cı illərində iqtisadçıların tövsiyəsi ilə dövlətin məqsədli funksiyasına aşağıdakılar daxil edilmişdir: dövlət xərclərinin ümumi məbləği, real əmək haqqının dəyişməsi sürəti, məşğulluq səviyyəsi, tədiyə balansının qalığı. Keçən əsrin 70-ci illərində isə dövlətin məqsədli funksiyası aşağıdakıları əhatə etmişdir: tam məşğulluğa nail olunması, qiymətlərin sabit saxlanması, tədiyə balansının idarə olunmayan kəsirinin olmaması, sabit iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail olunması.

Hazırda İEÖ-lərin hökumətləri qarşıya iki strateji məqsəd qoyulması və onların həll edilməsi ilə kifayətlənir. Bunlardan biri sabit iqtisadi artıma nail olunması, digəri isə idarə olunmayan inflyasiya ilə mübarizə aparılmasıdır. Üçüncüsü, iqtisadi siyasətin məqsədlərinin məhdudlaşdırılması və prioritetlərin sıralanması onunla əlaqədardır ki, dövlətin sərəncamında olan tənzimləmə vasitələrinin çoxu iqtisadiyyata ziddiyyətli təsir göstərir. Məsələn, inflyasiya prosesinin sabitləşdirilməsinə yönəldilən dövlət tədbirləri əmək bazarında (xüsusilə də qısa müddətli dövrdə) vəziyyətin pisləsməsinə gətirib çıxarmasın deyə, iqtisadi vasitələrin seçilməsi və onların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi olduqca mürəkkəb və çətindir.

Məlumdur ki, inflyasiyanın ləngiməsinə təsir göstərən məhdud pul siyasəti faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə, bu da istehsalın artımının ləngiməsinə gətirib çıxarır. Əksinə, iş yerlərinin yaradılması və əhaliyə göstərilən yardımın artırılması üçün büdcədən daha çox vəsaitin ayrılması bir tərəfdən işçi qüvvəsi bazarında vəziyyəti yüngülləşdirirsə, digər tərəfdən inflyasiyanın artımına səbəb olmaqdadır. Bu durumda hər hansı problemə, məsələn, inflyasiya probleminə üstünlük verilməsi, başqa sözlə, onun seçilməsi və həll edilməsi zəruri hesab olunan tədbirlərin reallaşması məqsədə müvafiqdir. Səmərəli iqtisadi siyasətin işlənilib

hazırlanması üçün müxtəlif vasitələrin məqsədə təsiretmə dərəcəsi, həm də onların tez bir zamanda müsbət nəticə verə biləcəyi haqqında təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

Dünya iqtisad elminə iqtisadi siyasətin ən müxtəlif məqsəd və vasitələrini əhatə edən bütöv bir multiplikatorlar sistemi məlumdur. Qısa və uzun müddətli dövrlərdə dövlət tərəfindən tənzimləmənin multiplikator faydalılığı bir-birindən fərqləndirilir. İqtisadi siyasət vasitələri məqsədə nail olunduqdan sonra da, lakin əks istiqamətdə fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Başqa sözlə, yaxın keçmişdə arzu olunan nəticələri verən tənzimləmə əks istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Məsələn, uzunmüddətli dövrdə büdcə ekspansiyasının (genişlənmə, yayılma) köməyi ilə iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması «mənfi inflyasiya faydası» verir və multiplikator faydalılığı vasitəsilə iqtisadi artıma əngəl törədir. Odur ki, müəyyən bir nizamlayıcı iş salıdıqdan sonra əldə edilən fayda bütün mənfi nəticələrdən çox olmalıdır. İqtisadi siyasətin müxtəlif vasitələrinin nəticələri eyni deyildir. Onların bəziləri qiymətlərin səviyyəsi və dinamikasının tənzimlənməsi (məsələn, pul-kredit siyasətində istifadə olunan vasitələr) digərləri iqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün istifadəyə yararlıdır. İnflyasiya sürətini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, qiymətlərin səviyyəsi üzrə pul multiplikatoru qiymətlərin səviyyəsi üzrə büdcə multiplikatorundan böyükdür. İqtisadi artıma münasibətdə onlar yerlərini dəyişir. Başqa sözlə, milli gəlir üzrə büdcə multiplikatoru milli gəlir üzrə pul multiplikatorundan böyük olur. Qarşıya qoyulmuş hədəflərə nail olunması üçün pul və büdcə tənzimləyicilərindən növbə ilə istifadə oluna bilər. Hər şey real iqtisadi vəziyyətdən asılıdır.

3.3. Vergitutma mexanizminin təşkilati və hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi

Ölkə iqtisadiyyatında baş vermiş əyişiklikləri nəzərə alsaq, vergi dərəcələrində kiçik dəyişikliklər edərək səmərəli şəkildə iqtisadi artım və inkişafı stimullaşdırmaq mümkündür. Ölkədə vergi tənzimlənməsində və vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi fundamental tədqiqat aparmaqla yanaşı, ölkə

infrastrukturunun inkişaf konsepsiyasını hazırlamaqla, iqtisadiyyatın inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması günün ən aktual məsələlərindəndir.

Vergi sistemində aparılan islahatların əsas məqsədi, təbii ki, ölkənin vergi qanunvericiliyinin beynəlxalq norma və standartlara uyğunlaşdırılması, vergi ödəyicilərinə xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi, vergi ödəyicilərinin məsuliyyətinin artırılması, dövlətin və cəmiyyətin inkişafında vergilərin rolunun dərinlən öyrənilməsi, inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ən vacib məsələlərdəndir. Aparılan təhlillər nəticəsində onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə qrupları əsasında idxal səviyyəsi, gömrük rüsumları və ödəmələrinin azaldılması, əksi olaraq ölkədə istehsal potensialı olan bəzi əmtəə qrupları əsasında rüsum miqdarının artırılması bu kimi digər məsələlərin həlli zərurətə çevrilişdir. Vergi tənzimlənməsindən istifadə olunması üçün başlanğıc tələb təkrar istehsal prosesinə dövlət müdaxiləsinin iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğun olmasıdır.

Bu cəhətlər ölkəmizdəki vergi sistemi, “Dövlət vergi xidməti haqqında”kı qanunun MM tərəfindən təsdiq olunmuş təlimatlar ilə üst-üstə düşməkdədir. Məs., dövlət vergi xidməti orqanlarının vəzifəsi, “sənəd təftişlərinin aparılması qaydaları haqqındakı”, şəxslərin intizamlı məsuliyyəti haqqındakı nizamnamə və başqalarını da misal çəkmək olar.

Vergi sisteminin sosial-iqtisadi aspektinin ziddiyyətsiz olaraq, normal fəaliyyəti üçün onun təkmilləşdirilməsi və formalaşdırılması prosesində müəssisələrlə, təsərrüfat subyektləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin harmonik olmasına da xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Bütün bunlar dövlətin vergi siyasətinin əsas məqsədlərindən birini təşkil etməlidir.

Vergi mexanizminin təşkilati və hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi üçün vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin artırılması əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Ümumilikdə, vergi inzibatçılığı metodlarını şərti olaraq, güc (inzibati) və tərəfdaşlıq metodlarına ayırmaq daha məqsədəuyğun olar. Güclə məcburetmə cərimələr sistemi, vergi ödəyicisinin bank hesablarının və ya digər əmlakının

müsadirə edilməsi, eləcə də, onun hərəkətlərinin və sərbəstliyinin məhdudlaşdırılması vasitəsi ilə həyata keçirilir. Tərəfdaşlıq üsulları, hesabatların aparılması, güzəştlərdən istifadə, verginin ödənilməsi proseduru və vergiyə cəlb edilmənin digər aspektləri üzrə vergi ödəyiciləri ilə müqavilələrin bağlanmasını nəzərdə tutur. Vergi ödəyicisinə, qanunla icazə verilən fəaliyyətin variantlarının azad seçimi verilir: uçotun və hesabatların tərtib edilməsi, vergilərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi və bölüşdürülməsi və s.

Vergi inzibatçılığı dedikdə, ilk növbədə, vergilərin tam və vaxtında dövlət büdcəsinə ödənilməsinə nəzarəti həyata keçirən səlahiyyətli dövlət orqanlarının fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Vergi nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyəti vergi proseslərinin tərkib hissəsi olmaqla, vergi öhdəliyi daşıyan təsərrüfat subyektlərinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsinə yönəldilən hərəkətlərin məcmusudur. İnzibatçılığın əsas məqsədi vergi münasibətlərinin hər bir iştirakçısının, o cümlədən, ödəyicilərin, vergi agentlərinin və vergi orqanlarının normal fəaliyyətinin təşkilinə, hüquqlarının qorunmasına yönəldilən vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin olunmasından ibarətdir.

Müasir milli və dünya təcrübəsindən bəhrələnen siyasi, iqtisadi, hüquq və digər elmlər sahəsində olan fundamental biliklər vergi inzibatçılığının əsasını təşkil edir. Vergi mexanizminə hüquqi istiqamət vermək və dəyişkən iqtisadi və siyasi şəraitdə bu mexanizmi əlaqələndirmək üçün, hakimiyyət və idarəetmə orqanları tərəfindən, informasiya təminatı metodlarının, üsullarının və vasitələrinin məcmusundan istifadə olunur.

Vergi inzibatçılığı dövlət və onun səlahiyyətli orqanları tərəfindən vergi prosesinin idarə olunması sistemi olub, həm də üç tənziqlənmə sahəsini əhatə edir:

- Vergi orqanlarının idarə edilməsi;
- Vergilər üzrə hesablanmaların idarə olunması;
- İnformasiya axınlarının idarə olunması.

Vergi proseslərinin idarə olunmasında, ixtisaslaşmış orqanlardan əlavə, bütün qanunvericilik və icra orqanları, sahəvi institutların elmi kollektivləri, eləcə də

ictimai təşkilatlar iştirak etməlidirlər. Ödəyicilərin və dövlətin vergi münasibətlərinə hüquq-mühafizə orqanları, auditor, vəkil və hüquq-məsləhət xidmətləri də təsir edirlər. Onların fəaliyyəti, vergi münasibətlərinin idarə olunması prosesinin bir hissəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, vergilər mülkiyyət münasibətləri ilə sıx bağlıdırlar və bu münasibətlər, hər zaman, iqtisadi maraqların toqquşduğu bir sahədir.

Vergi hüququnun müddəalarına əsaslanan və onları tamamlayan vergi inzibatçılığını, nəzəri-praktiki baxımdan, vergi mexanizminin özəyi də adlandırmaq olar. Onun bütün tərkib hissələri (planlaşdırma, uçot, tənzimləmə və nəzarət) hakimiyyət, idarəetmə orqanlarında, elmi-tədqiqat strukturlarında və s. peşəkarların idarəçilik hərəkətləridirlər. Vergi hüququ normaları səmərəli vergi inzibatçılığı sistemini təşkil etməyə imkan verir. Onlar, həmçinin, bu sistemi bütövlükdə vergi mexanizminə şamil etməyə imkan verirlər.

Vergi hüququna, vergitutmanın idarə edilməsinin əsaslarına söykənərək, vergi mexanizmi vergi münasibətlərini nizamlamağa imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq, vergi inzibatçılığının predmeti - vergi münasibətləridir. Vergi münasibətləri, dövlət və öz şəxsi vəsaitləri hesabına vergilərin ödənilməsi üzrə hüquqi öhdəlikləri olan vergitutma subyektləri (hüquqi və fiziki şəxslər) arasında yaranır. Vergi münasibətlərindən öncə, vergi nəzarəti subyektləri tərəfindən müəyyən (idarəçilik, hüquqi və s.) tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Bu tədbirlər sistemi, qəbul edilmiş normalar və qaydalar çərçivəsində nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsində müvafiq şərtlərin yaradılması üçün nəzərdə tutulur.

Bazar münasibətləri şəraitində, idarəetmə, vergi-hüquq münasibətlərinin müxtəlif dəyişkənliklərinə operativ reaksiya verməyə başlayır. Bununla əlaqədar olaraq, vergitutma sisteminin özü də indikativ keyfiyyətlər əldə edir. Bir tərəfdən, büdcəyə vergi ödənişlərinin çatmaması bunu göstərir ki:

- Vergi inzibatçıları vergi daxilolmalarının monitorinqini həyata keçirtmək qabiliyyətlərini itirərək vergidən yayınmaların qarşısını ala bilmirlər;

- Hal-hazırda mövcud olan vergi normaları təkrar istehsalın tələbatlarına cavab verə bilmir və onları reviziya etmək lazımdır;

- Beynəlxalq integrasiya proseslərinin inkişafı, vergi inzibatçılığı tərəfindən, xarici vergi qanunvericiliyinin xüsusiyyətlərini, eləcə də, ikili vergitutmadan yayınmaq üçün, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması qaydalarını öyrənməyi tələb edir.

Vergitutmanın optimallaşdırılması vergilərin, eləcə də güzəştlərin, vergi məsrəflərini azaltmaq və vergi risklərini məqbul səviyyədə saxlamaq məqsədilə ayırmaların hesablanması üçün vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulan rejimlərin üsullar və metodların mümkün olan ən yaxşı variantlarından istifadəyə yönəldilmiş fəaliyyətdir.

Qoftman A.P. öz tədqiqatında "vergi dəhlizi" terminindən istifadə edir ki, bu da alim tərəfindən "minimal vergi riski ilə müəssisənin vergitutmasının məqsədli optimallaşdırma funksiyasının qurulması" kimi təqdim edilir. Bu, vergi dəhlizinin aşağı və yuxarı sərhədləri konsepsiyasını təqdim edir. Alimin sözlərinə görə, vergi dəhlizinin aşağı həddi vergi riskinin maksimal olmadığı halda, vergi yükünün minimum kəmiyyətidir. Vergi dəhlizinin yuxarı həddi iqtisadi qurumun maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin saxlandığı təqdirdə vergi yükünün maksimal kəmiyyətidir (Artemenko D.A, Aguzarova L.A., 2017).

Vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılma işlərində tez-tez "vergi sahəsi" terminindən istifadə olunur. Təşkilatın vergi sahəsi onun vergi rejimi ilə nəzərdə tutulan vergilərin və onların xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Həm də vergitutma ilə bağlı araşdırmalarda tez-tez istifadə edilən termin "vergi güzəşti" ifadəsidir. Vergi güzəşti dedikdə, əsasən vergi bazasının azaldılması, vergi endiriminin alınması, vergi güzəştləri verilməsi, daha aşağı vergi dərəcəsinin tətbiq edilməsi və büdcədən geri qaytarma (bərpa) və vergi əvəzinin qaytarılması nəticəsində vergi öhdəliyinin azaldılması deməkdir. Əsaslandırılmış və əsaslandırılmamış vergi güzəştlərini fərqləndirmək lazımdır. Əsaslandırılmamış vergi güzəştinin mövcudluğu vergi ödəyicisinin qeyri-qanuni hərəkətlərini göstərir.

Ölkənin vergi prosesində bu maliyyə-pul, vergi və kredit ya digər vergi inzibatçılığı metodlarının üstünlük təşkil etməsi, nəinki ümumilikdə vergi sistemi, eləcə də, faktiki olaraq, reallaşdırılan vergi siyasəti haqqında təsəvvür yaradır.

Təbii ki, fiskal funksiyanın reallaşdırılmasını nəzərdə tutan vergi prosesinin idarə olunması, güc (inzibati) metodlarını tətbiq etmədən, mümkün deyil. Eyni zamanda, “vicdanlı vergi ödəyicilərinin” üstünlük təşkil etməsi istənilən vergi inzibatçılığı sistemi üçün daha arzuolunandır. Bu, bir çox hallarda, vergi orqanları və vergi ödəyiciləri arasında əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq metodlarına keçidin təsiri altında formalaşır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərindən biri vergi tənzimlənməsidir. Qısaca olaraq desək, vergi tənzimlənməsi dedikdə, özündə dövlət vergi mexanizmi vasitəsilə iqtisadi subyektlərə stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı fəaliyyəti başa düşülür. Vergi mexanizmi eyni zamanda, iqtisadi siyasətin dolayı təsiretmə metodlarına (fiskal tənzimləmə) da aid edilir. Vergi mexanizminin məzmununu geniş (ümumnəzəri) və dar (praktiki) mövqelərdən araşdırmaq lazımdır. Bir tərəfdən, vergi mexanizmi – vergi nəzəriyyəsinin bir sahəsidir və orada bu anlayış təşkilati-iqtisadi kateqoriya kimi şərh edilir. Vergi mexanizmini, istehsalda yaradılan milli gəlirin bir hissəsinin ümumiləşdirilməsi zamanı yaranan yenidən bölgü münasibətlərinin idarə olunması prosesi kimi qəbul etmək olar. Bu proseslər obyektivdir və vacibdir.

Dünya təcrübəsi onu göstərir ki, vergi mexanizmi dövlətin xərclərini ödəmək məqsədi ilə dövlət büdcəsi gəlirinin həlledici hissəsini təşkil etməklə yanaşı, istehsal prosesinə və sosial münasibətlər sahəsinə fəal təsir göstərmək üçün iqtisadi vasitə kimi istifadə olunur. Vergi mexanizminin düzgün və səmərəli formalaşdırılması nəticəsində dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər isə respublika iqtisadiyyatının inkişafında əsas rol oynayır.

Vergi mexanizmi hər şeydən əvvəl cəmiyyət üçün zəruri olan istehsal sahələrini inkişaf etdirməyə, dövlətini iqtisadiyyat sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələrini yerinə yetirməyə və nəhayət, xalqın maddi-rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Vergi sistemi – özündə vergilərin məcmusunu, dövlət hakimiyyəti orqanlarının vergi tənzimlənməsi sahəsində səlahiyyətlərini, vergilərin hesablanması metodlarını, həmçinin vergi nəzarətini əhatə edir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş istənilən dövlət iqtisadiyyata və öz gəlirlərinin formalaşmasına təsir vasitəsi kimi vergilərin bütöv məcmusundan istifadə edir. Vergi sistemi mürəkkəb, daim təkamül edən sosial qurum olmaqla, həm iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlıdır.

Vergi tətbiqi ilə dövlət müəyyən həcmdə gəlir əldə etsə də bu proses ümumilikdə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. Bəzən dövlətin topladığı vergi gəlirləri, cəmiyyətin ümumi itkisindən də az olur. Bu baxımdan demək olar ki, vergi dərəcələrinin təyin olunması bazarın elastikliyindən asılı olan funksiyadır. Müəyyən bir məhsula vergi tətbiq edildikdə, bu həm alıcıların, həm də satıcıların ziyanıdır. Vergi alıcıların ödədiyi qiyməti artırır, satıcıların aldığı məbləği isə azaldır. Əmtəə üzərinə qoyulan vergi alıcıların ödədiyi qiymətlə satıcıların aldığı qiymət arasında fərq yaradır. Bu vergiyə görə, əmtəənin satış həcmi azalır. Bu əmtəə üçün bazarın həcmi azalır. Ümumiyyətlə vergilərin tətbiqi iqtisadiyyatı kiçildir. Vergi tətbiqindən sonra müəssisələrin təklifi azalır. Qiymət artmasına səbəb olan vergilər bazar tələbinə mənfi təsir göstərir.

Nəticədə, cəmiyyətin itirilmiş iqtisadi səmərəsi formalaşır. İtirilmiş İqtisadi Səmərə vergi kimi bazar həcmində dəyişməsinə səbəb olan amillər nəticəsində məcmu izafi faydadakı azalmadır. Vergi səbəbindən itirilmiş iqtisadi səmərənin böyük və ya kiçik olmasını bazarın elastikliyi təyin edir. Yəni, itirilmiş iqtisadi səmərə tələb-təklifin bazarda qiymət elastikliyindən asılıdır. Bazarda təklif tələbə nisbətən qeyri-elastik olduqda vergi səbəbindən itirilmiş iqtisadi səmərə kiçik olur. Bazarda təklif nisbətən elastik olduqda vergi səbəbindən itirilmiş iqtisadi səmərə böyük olur. Qiymət elastikliyi nə qədər çox olarsa tarazlıq həcmi bir o qədər azalar və vergi səbəbindən itirilmiş iqtisadi səmərə bir o qədər çox olar. Vergi səbəbindən itirilmiş iqtisadi səmərənin həcmi, verginin özündən daha sürətlə böyüyür. Kiçik vergi nəticəsində vergi gəlirləri də kiçik olur. Verginin həcmi böyüdükcə, vergi gəlirləri də artır. Lakin həcmi artmaqda davam edən böyük vergi daha kiçik gəlir gətirir, çünki böyük vergi bazarın həcmi kiçildir. Verginin həcmi artdıqca itirilmiş iqtisadi səmərə dərhal böyüyür. Əksinə, verginin həcmi artdıqda vergi gəlirlərinin ilk olaraq artdığını, lakin sonradan vergi daha böyük olduqda bazarın kiçildiyini və vergi gəlirlərinin azalmağa başladığını müşahidə edirik. Vergi dərəcələrinin azaldılması insanları təklif etdikləri əməyin həcmi artırmağa sövq etmək məqsədi daşıyır.

Vergi sisteminin və mexanizminin normal fəaliyyətinin və onların iqtisadiyyatın tənzimləməsindəki rolunu artırması şərtlərindən biri də mövcud olan sosial-iqtisadi sistemin möhkəmləndirən hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə vergilərin bazar iqtisadiyyatını möhkəmləndirən hüquqi əsaslarını daha da inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu isə vergi sistemi tənzimləyən hüquqi bazasının elə təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutmuşdur ki, bu hüquqi bazada edilən dəyişikliklər sistemində tamlıq pozulmasın, qəbul olunan yeni qanun və qərarlar (vergi islahatları) dövlətin sosial və iqtisadi siyasətinin strateji əsasına və hədəflərinə xələl gətirməsin, onları daha da möhkəmləndirsin.

Buna görə də aşağıdakı əsas cəhətlərin də nəzərə alınması vacibdir:

- 1) vergi ödəyənlərin üzərinə düşmüş vergi ağırlığının optimal şəkildə azaldılmasına çalışmaq, ikiqat vergiyə cəlb olunmasına şərait yaratmamaq;
- 2) mümkün olduğu qədər vergilərdə təmərküzləşdirmə aparmaq və əhəmiyyətli gəlir gətirməyən vergilərin ləğvi yolu ilə onların miqdarının azalması;
- 3) bütün vergi sistemi və qeyri-vergili tədiyyələri sisteminin vahid olmasına, onlardakı ziddiyyətlərdən azad olunmasına, sabitliyinə nail olmaq;
- 4) vergi sisteminin hüquqi cəhətdən təkmilləşdirilməsi yalnız yeni növ vergilərin yaranmasına deyil, həmçinin onlardan müəyyən növlərinin ixtisar edilməsinə istiqamətləndirilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

- 1) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı, (2018), Bakı, 224.
- 2) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, (2001, 2017 və 2019), Bakı, Çəşioğlu, 378 səh.
- 3) Əhmədov M.A., Hüseyin A.C, (2011), İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı, İqtisad Universiteti, 120 səh.
- 4) Kəlbəliyev Y.A., (2012), Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri, Bakı, Elm, 488 səh.
- 5) Kəlbəliyev Y.A., (2005), Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri, Bakı, Elm, 468 səh.
- 6) Kərimov C.H., Qələndərova Ü.M., (2017) “İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı barədə bəzi nəzəri müddəalar”, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu elmi əsərləri, 1/2017, Bakı, səh 50-55.
- 7) Quşxani R.N., (2017), “Vergi tənzimlənməsinin nəzəri problemləri və onun təkmilləşdirilməsi yolları”, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu elmi əsərləri, 2/2017, Bakı, səh 168-173.
- 8) Məmmədov Ə.C., Seyfullayev İ.Z., (2013), Vergi və investisiya, Bakı, Çəşioğlu, 376 səh.
- 9) Rzayev P.Q., (2012), “Biznes mühitinin formalaşmasında vergi mexanizmlərinin rolu”, Azərbaycan Vergi Jurnalı, 4/12, Bakı, səh 81-98.
- 10) Xodov L., Musayev A.F., (2008), Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi, Bakı, İqtisad Universiteti, 286 səh.

Xarici dildə

- 1) Черкасов Г. И. (2004), Общая теория собственности: учеб. пособие для вузов. 2-е изд., перераб. и доп., Москва. «ЮНИТИ-ДАНА», 263 стр.
- 1) Artemenko D.A., Aguzarova L.A., (2017), “Causes of tax risks and ways to reduce them”, European research Studies Journal, vol 10/3b, Piraeus, pp.453-459.
- 2) Atkinson A.B., Stiglitz J.E. (2005), “The structure of indirect taxation and economic efficiency”, Journal of Public Economics, vol 15. s. 97-119
- 3) Kazman, S.B., (2014), Exploring the Laffer Curve: Behavioral Responses to Taxation, UVM Honors College Senior Theses, Vermont, 77 pp.

4) Keynes J.M. (1936), The General Theory of Employment Interest and Money, London, «Machmilan», 263 pp.

5) Saether A., Eriksen I.E., (2013), “Ragnar Frisch - Ideological Profiles of the Economics Laureates”, Econ Journal Watch, vol 10/3, Oslo, pp. 331-342.

6) Shapiro C. (2004), “Patent system reform: economic analysis and critique”, Berkeley Technology Law Journal, vol 19, pp. 1020-1025

7) Wolfensohn J.D. (1997), World Development Report: The state in a changing world, Washington. Oxford University Press. Inc., 281 pages.

İnternet resursları

- 1) <http://customs.gov.az/az/faydali/budce-daxilolmalari/>
- 2) <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/>
- 3) <http://documents.worldbank.org/curated/en/518341468315316376/pdf/173000replacement0wdr01997.pdf>
- 4) <http://edf.gov.az/>
- 5) <https://cabmin.gov.az/az/document/3251/>,
- 6) <https://cas2.umkc.edu/economics/people/facultypages/kregel/courses/econ645/winter2011/generaltheory.pdf>
- 7) <https://core.ac.uk/download/pdf/51066760.pdf>
- 8) <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/world-development-indicators>
- 9) <https://www.economicshelp.org/blog/140859/economics/the-laffer-curve/>
- 10) <http://www.e-qanun.az/framework/39705>
- 11) <https://www.ersj.eu/dmdocuments/2017-xx-3-b-41.pdf>
- 12) https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/19291a004a1d4d3490669c02f96b8a3d/tax_az.pdf?mod=ajperes&cacheid=19291a004a1d4d3490669c02f96b8a3d, 2015
- 13) <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
- 14) <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
- 15) <https://www.stat.gov.az/source/finance/>
- 16) <http://www.taxes.gov.az/vm2019/vm2019.pdf>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2014-2018-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin vergili gəlirlərinin həcmi dinamikası (milyon manat)-----	24
Cədvəl 2: Azərbaycanda iqtisadi inkişafın vergi tənzimlənməsi vəziyyətinin SWOT təhlili-----	35
Cədvəl 3: Sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən edilməsi meyarları-----	38
Cədvəl 4: Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin mülkiyyət növləri və illər üzrə say dinamikası-----	39
Cədvəl 5: Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin vergi öhdəlikləri-----	39
Cədvəl 6: Azərbaycanda göstərən sahibkarlıq subyektlərinin 2017-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iqtisadi göstəriciləri-----	41
Cədvəl 7: İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə müəssisə və təşkilatların mənfəəti (milyon manat)-----	42
Cədvəl 8: Azərbaycanın xarici ticarətin əsas göstəriciləri (milyard ABŞ dolları)-----	44
Cədvəl 9: 2017-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan əsas əmtəələrin həcmi və dəyəri (milyon ABŞ dolları)-----	45
Cədvəl 10: 2017-ci ildə Azərbaycana idxal olunan əsas əmtəələrin həcmi və dəyəri (ton, milyon ABŞ dolları)-----	46
Cədvəl 11: 2017-ci ildə xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən subyektlər haqqında məlumatlar (ədəd və milyon ABŞ dolları)-----	47
Cədvəl 12: 2017-ci ildə xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə büdcə daxilolmaları (milyon manat)-----	48
Cədvəl 13: İqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi (milyard ABŞ \$)-----	49

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycanın vergi ödənişlərin tərkibi və strukturu-----	33
Şəkil 2: 2017-ci il ərzində Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən subyektlərinin xəritəvi bölgüsü-----	40
Şəkil 3: 2017-ci ildə ixrac əməliyyatlarında iştirak edən əsas ölkələr (%)-----	47
Şəkil 4: 2017-ci ildə idxal əməliyyatlarında iştirak edən əsas ölkələr (%)-----	48
Şəkil 5: 2017-ci ildə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi (milyard ABŞ dolları)-----	50

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycanın xarici ticarətin əsas göstəriciləri (milyard ABŞ dolları)---	44
---	----